

Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου

ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΣ

Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία

ΤΟΜΟΣ 5

ΑΝΟΙΞΗ 2003

ΤΕΥΧΟΣ 1

Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ
ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΞΙΑ: Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

... εκεί που βαστώντας το μαστό της μητέρας του
μ' ανοιγμένα τα δυο μακάρια χειλάκια του
κοιμάται ένα βρέφος, μοναξιά δεν υπάρχει.
Νικηφόρος Βρεττάκος, *Μοναξιά δεν υπάρχει*

Μεσάνυχτα, και λείπετε, αδελφούλες μου...
Πού πήγατε, αδελφούλες μου, κι απόμεινα
μονάχη μες στο σπίτι μας και ξένη;
Κώστας Καρυωτάκης, *Μοναξιά*

Στο χώρο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής η μοναξιά θεωρείται μια πολυσύνθετη εμπειρία με διαστάσεις που αφορούν στο συναισθήμα, στη σκέψη, στο κίνητρο και τη συμπεριφορά. Αναφέρεται στην κατάσταση κατά την οποία ο άνθρωπος βιώνει υποκειμενική δυσφορία (λύπη, ψυχική οδύνη), καθώς εκτιμά ότι είναι μόνος, απομονωμένος, αποκλεισμένος και, γενικά, ότι οι διαπροσωπικές ή/και οι κοινωνικές του σχέσεις είναι, ποσοτικά ή/και ποιοτικά, ελλειμματικές (Peplau & Perlman, 1982). Στον ορισμό περιλαμβάνεται και το κίνητρο, ο πόθος του ανθρώπου να διατηρήσει, να αποκαταστήσει ή να ανανεώσει τις σχέσεις του, να έλθει σε επαφή. Στον όρο «μοναξιά» ούμως αποδίδεται και μια έννοια περισσότερο υπαρξιακή, σχεδόν μεταφυσική (Mijuskovic, 1979· Moustakas, 1961· von Witzleben, 1958), πέρα από τα καθημερινά, συνήθη ελλείμματα που μπορεί να έχουν οι σχέσεις του ανθρώπου: ο κάθε άνθρωπος είναι ουσιαστικά μόνος, καθώς κανένας άλλος δεν μπορεί να γνωρίσει απόλυτα τις δικές του σκέψεις και τα δικά του συναισθήματα: είναι μια μοναδική και αβοήθητη ύπαρξη στον κόσμο, που έχει επίγνωση της μοναξιάς της και πρέπει να την αποδεχτεί και να την αξιοποιήσει δημιουργικά.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη μοναξιά των παιδιών και των εφήβων είναι πρόσφατο. Στη συντοπική πλειονότητά τους οι έρευνες αυτές (για μια ανασκόπηση βλέπε Rotenberg & Hymel, 1999) εξέτασαν τη σχέση της συχνότητας με την οποία το παιδί και ο έφηβος νιώθουν μοναξιά με διάφορους παράγοντες που αφορούν στις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους: κυρίως την αποδοχή από την ομάδα και τη φιλία (π.χ., Asher, Parkhurst, Hymel & Williams, 1990· Asher, Hymel & Renshaw, 1984· Asher & Wheeler, 1985· Boivin, Poulin & Vitaro, 1994· Parker & Asher, 1993) και την κοινωνική ικανότητα (π.χ., Galanaki & Kalantzi-Azizi, 1999· Hymel, Rubin, Rowden & LeMare, 1990). Ελάχιστες είναι μέχρι σήμερα οι έρευνες που εξετάζουν την αντίληψη και την εμπειρία της μοναξιάς των παιδιών και των εφήβων, καθώς και αυτές που εστιάζουν στη σχέση οικογένειας-μοναξιάς. Επίσης, αποτελεί ακόμα ζητούμενο στο χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας και της αναπτυξιακής ψυχοπαθολογίας ένα θεωρητικό μοντέλο για την ερμηνεία της μοναξιάς των παιδιών και των εφήβων.

Στην πρόσφατη έρευνα των Hymel, Tarulli, Hayden-Thomson και Terrell-Deutsch (1999), στην οποία εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη μοναξιά, διεξήχθησαν συνεντεύξεις με 132 παιδιά 8-13 ετών από τον Καναδά. Στις

συνεντεύξεις αυτές ζητήθηκε από τα παιδιά να ορίσουν τη μοναξιά («Τι σημαίνει μοναξιά;»), να δηλώσουν ποιες καταστάσεις οδηγούν στη μοναξιά («Ποια πράγματα κάνουν έναν άνθρωπο να νιώθει μοναξιά;») και να συσχετίσουν τις προσωπικές εμπειρίες τους με τη μοναξιά («Ποια πράγματα σε κάνουν να νιώθεις μοναξιά;», «Πες μου πότε είχες νιώσει μοναξιά και τι είχε γίνει τότε;»). Με τη χρήση της μεθόδου ποιοτικής ανάλυσης του Strauss (1987) («μοντέλο των δεικτών των εννοιών») εντοπίστηκαν τρεις διαστάσεις στη θεώρηση της μοναξιάς – και αυτό αποτελεί τη σημαντική συμβολή αυτής της έρευνας έναντι των ελάχιστων άλλων για την αντίληψη της μοναξιάς: α) η συναισθηματική διάσταση: τα παιδιά αναφέρουν κυρίως τη λύπη και την ανία· β) η γνωστική διάσταση: τα παιδιά αξιολογούν την ποσότητα και την ποιότητα των σχέσεων τους και δηλώνουν ότι στις σχέσεις αυτές υπάρχουν ελλείμματα που προκύπτουν από τη μη ικανοποίηση βασικών διαπροσωπικών και κοινωνικών αναγκών (ελλείμματα στη συντροφικότητα, στην ενσωμάτωση, στη συναισθηματική υποστήριξη, στη στοργή, στην αξιόπιστη συμμαχία, στην ενίσχυση της προσωπικής αξίας και τις ευκαιρίες για παροχή φροντίδας)· και γ) η διάσταση των διαπροσωπικών πλαισίων: τα παιδιά συσχετίζουν τη μοναξιά με συγκεκριμένα πλαίσια που αφορούν στο σωματικό αποχωρισμό (απώλεια, μετακίνηση, προσωρινή απουσία) και την ψυχική απομάκρυνση (σύγκρουση, απόρριψη, διάλυση φιλίας, αποκλεισμός και αγνόηση).

Για τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς, σε μια πρόσφατη ανασκόπηση (Rotenberg, 1999) δόθηκαν ονόματα στις σχετικές υποθέσεις που έχουν μέχρι σήμερα ελεγχθεί και έχουν υποστηριχθεί από τα ευρήματα των λίγων σχετικών έρευνών. Οι υποθέσεις αυτές είναι οι ακόλουθες (προσθέτουμε αναφορές και σε άλλες έρευνες τις οποίες δε συμπεριέλαβε ο Rotenberg στην ανασκόπησή του):

α) Η θεωρία του δεσμού (Berlin, Cassidy & Belsky, 1995· Cassidy & Berlin, 1999· DiTommaso, Brannen-McNulty, Ross & Burgess, in press· Goossens, Marcoen, Hees & Van de Woestijne, 1998· Hecht & Baum, 1984· Kerns, Klepac & Cole, 1996· Larose & Boivin, 1997, 1998· Larose, Guay & Boivin, 2002), σύμφωνα με την οποία η ποιότητα του δεσμού του παιδιού με τη μητέρα του αναμένεται να προσδιορίζει το μέγεθος της μοναξιάς του στο παρόν και στο μέλλον.

β) Η υπόθεση της ναρκισσιστικής παραβίασης (Andersson, 1990· Andersson, Mullins & Johnson, 1987), σύμφωνα με την οποία οι παρεμβατικοί γονείς προδιαθέτουν το παιδί τους στη διαμόρφωση μιας ναρκισσιστικής δομής προσωπικότητας, η οποία, με τη σειρά της, αυξάνει την τάση του παιδιού να νιώθει μοναξιά.

γ) Η υπόθεση της δια-γενεαλής μετάδοσης της μοναξιάς (Henwood & Solano, 1995· Lobdell & Perlman, 1986), σύμφωνα με την οποία αναμένεται οι γονείς να μεταδίδουν τη μοναξιά τους στα παιδιά τους, γι' αυτό και οι γονείς που νιώθουν πολλή μοναξιά έχουν και παιδιά που νιώθουν πολλή μοναξιά.

δ) Η υπόθεση του τρόπου ανατροφής του παιδιού (Davis & Franzoi, 1986· Franzoi & Davis, 1985), σύμφωνα με την οποία η τάση των γονέων να απορρίπτουν τα παιδιά τους αυξάνει την πιθανότητα να νιώσουν τα παιδιά πολλή μοναξιά.

ε) Η υπόθεση της προώθησης από τους γονείς των σχέσεων με τους συνομηλίκους (Henwood & Solano, 1994· Rotenberg, 1999), σύμφωνα με την οποία οι πρακτικές κοινωνικοποίησης του παιδιού, τις οποίες εφαρμόζουν οι γονείς, αναμένεται να επηρεάζουν το μέγεθος της μοναξιάς του.

Οι παραπάνω έρευνες όμως δεν έχουν εξετάσει το πώς τα ίδια τα παιδιά αντι-

λαμβάνονται και βιώνουν τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς. Στην παρούσα έρευνα επιχειρείται μια φαινομενολογική προσέγγιση της αντίληψης και της εμπειρίας της μοναξιάς που σχετίζεται με την οικογένεια, κατά τη σχολική ηλικία. Η προσέγγιση αυτή αναφένεται, μέσα από τη χρήση της συνέντευξης και προβολικών μεθόδων, να προσπορίσει πλούσιο υλικό για την πολύπλοκη, όπως αναφένεται να είναι, σχέση ανάμεσα στην οικογένεια του παιδιού και στη μοναξιά του, αλλά και για το πώς το παιδί αντιλαμβάνεται τη μοναξιά όλων των μελών μέσα στην οικογένεια.

ΜΕΘΟΔΟΣ

Δείγμα

Το πρώτο μέρος του δείγματος αποτέλεσαν 180 παιδιά που φοιτούσαν στη β' (Μηλικίας = 7,7 έτη), δ' (Μηλικίας = 9,7 έτη) και στ' (Μηλικίας = 11,6 έτη) δημοτικού, με μέσο όρο ηλικίας 9,7 έτη, από σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά. Το δείγμα αυτό καλύπτει ένα μεγάλο εύρος της σχολικής ηλικίας (7,3 έως 12,5 έτη). Τα παιδιά είναι ισόποσα μοιρασμένα στις τρεις τάξεις και στα δύο φύλα. Τα παιδιά αυτά επελέγησαν με τη διαδικασία της τυχαίας δειγματοληψίας από σχολεία που επίσης επελέγησαν με την ίδια μέθοδο.

Το δεύτερο μέρος του δείγματος αποτέλεσαν 758 παιδιά, από τα οποία 346 (45,6%) φοιτούσαν στην ε' δημοτικού και 412 (54,4%) παιδιά φοιτούσαν στην στ' δημοτικού, από σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά. Από αυτά τα 391 (51,6%) είναι αγόρια και τα 367 (48,4%) κορίτσια. Πρόκειται για το σύνολο των τάξεων από σχολεία που επελέγησαν με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας. Επελέγησαν οι δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου, διότι θεωρήθηκε ότι σε αυτές τις ηλικίες η πλειονότητα των παιδιών έχει την ικανότητα να συντάξει ένα γραπτό κείμενο (γραπτή ιστορία για τη μοναξιά), όπως θα δούμε παρακάτω, στα Μέσα συλλογής των δεδομένων.

Μέσα συλλογής των δεδομένων

Υιοθετήθηκε μια πολυμεθοδολογική προσέγγιση: συνέντευξη με παιδιά ενός μεγάλου ηλικιακού εύρους της σχολικής ηλικίας, προφορικές ιστορίες/παραμύθια από το ίδιο μεγάλο ηλικιακό εύρος και γραπτές ιστορίες/παραμύθια από τα παιδιά που διανύουν το τέλος της σχολικής ηλικίας.

1) *Ημιδομημένη συνέντευξη*. Στο πρώτο μέρος του δείγματος –στα 180 παιδιά– διεξήχθη ατομική ημιδομημένη συνέντευξη, το περιεχόμενο της οποίας διαμορφώθηκε με βάση την έρευνα των Hymel και συν. (1999) για την αντίληψη της μοναξιάς στα παιδιά, καθώς και δύο πιλοτικές έρευνες στην Ελλάδα (Γαλανάκη, 2000; Γαλανάκη & Μπεζεβέγκης, 1996). Στο Παρόρτημα παρουσιάζονται οι 11 ερωτήσεις της συνέντευξης. Αναφέρονται στον ορισμό της μοναξιάς του παιδιού και του ενιγλίκου, τις αιτίες της και τους τρόπους αντιμετώπισής της.

2) *Προφορική ιστορία/παραμύθι για τη μοναξιά*. Από το πρώτο μέρος του δείγματος –τα 180 παιδιά– ζητήθηκε, στο τέλος της συνέντευξης, να διηγηθούν μια ιστο-

οία ή ένα παραμύθι για τη μοναξιά. Η ερώτηση για το μέρος αυτό της συνέντευξης ήταν: «Μπορείς να μου πεις μια ιστορία ή ένα παραμύθι για τη μοναξιά;»

3) *Γραπτή ιστορία/παραμύθι για τη μοναξιά.* Από το δεύτερο μέρος του δείγματος –τα 758 παιδιά– ζητήθηκε να γράψουν μια ιστορία ή ένα παραμύθι για τη μοναξιά. Η ερώτηση τέθηκε προφορικά ως εξής:

Θα θέλαμε να γράψετε μια ιστορία ή ένα παραμύθι για τη μοναξιά. Μπορεί να είναι μια ιστορία, ένα παραμύθι γνωστό, που ξέρετε ήδη. Μπορείτε όμως να γράψετε μια εντελώς δική σας ιστορία, ένα εντελώς δικό σας παραμύθι, να το βγάλετε από το μυαλό σας. Προσπαθήστε να γράψετε την πιο ωραία ιστορία ή το πιο ωραίο παραμύθι για τη μοναξιά που μπορείτε. Έχετε όλη την ώρα του μαθήματος στη διάθεσή σας. Αυτές τις ιστορίες και αυτά τα παραμύθια θα τα δώσετε σ' εμάς. Δε θα πάρετε βαθμό γι' αυτά.

Διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Το πρώτο μέρος του δείγματος –τα 180 παιδιά– εξετάστηκε ατομικά σε μια ήσυχη αίθουσα στο χώρο του σχολείου. Προτού ξεκινήσει η συνέντευξη, οι συνεντευκτές αφιέρωσαν χρόνο στο να γνωριστούν με τα παιδιά, για παράδειγμα συζητώντας για τα ενδιαφέροντα των τελευταίων, ώστε να εγκαθιδρύσουν μια σχέση εμπιστοσύνης, ειλικρίνειας, συνεργασίας και ενσυναίσθησης.

Οι συνεντευκτές ήταν 10 τελειόφοιτες φοιτήτριες του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίες είχαν, κατά το προηγούμενο εξάμηνο των σπουδών τους, ασκηθεί στη διεξαγωγή της ερευνητικής συνέντευξης, μέσω θεωρητικού σεμιναρίου και πρακτικής ασκησης με εποπτεία.

Οι γενικές οδηγίες που δόθηκαν στο πρώτο μέρος του δείγματος –στα 180 παιδιά– ήταν:

Θα ήθελα να μάθω τι γνωρίζουν τα παιδιά για τη μοναξιά. Θα ήθελα να με βοηθήσεις να καταλάβω τι γνωρίζουν τα παιδιά της ηλικίας σου για τη μοναξιά. Γι' αυτό θα ήθελα να συζητήσουμε οι δύο μας. Έχω ρωτήσει κι άλλα παιδιά και με έχουν βοηθήσει κι εκείνα να καταλάβω τι γνωρίζουν τα παιδιά για τη μοναξιά. Θα ήθελα και τη δική σου βοήθεια. Αυτά που θα μου πεις δε θα τα πω σε κανέναν – δάσκαλο, συμμαθητή, μητέρα, πατέρα. Δεν είναι μάθημα και δε θα πάρεις βαθμό γι' αυτά. Όλων των παιδιών οι απαντήσεις είναι σωστές, γιατί είναι αυτό που πιστεύει και νιώθει το κάθε παιδί.

Οι συνεντευκτές είχαν την ευχέρεια να παραλλάσσουν τη σειρά των ερωτήσεων, ανάλογα με τις απαντήσεις του κάθε παιδιού. Επίσης, χρησιμοποιούσαν συχνά τις φράσεις «Πες μου λίγο περισσότερα γι' αυτό», «Θα ήθελες να μου το εξηγήσεις περισσότερο αυτό?», «Και τι άλλο;» και άλλες παρόμοιες, για να αντλήσουν από τα παιδιά όσο το δυνατόν περισσότερες απαντήσεις. Δεν έδιναν καμία άλλη νύξη και καμία άλλη καθοδήγηση στα παιδιά και κυρίως απέφευγαν να χρησιμοποιούν λέξεις που περιγράφουν τη μοναξιά, όπως «συναίσθημα», «μόνος», «λυπημένος» κτλ. Ακόμα, έδιναν στα παιδιά, ιδίως σε εκείνα που δυσκολεύονταν να εκφράσουν ανοιχτά τις απόψεις τους, ενθάρρουνση του τύπου: «Σ' ευχαριστώ πολύ που με βοηθάς να καταλάβω τι θα πει μοναξιά, πώς τη βλέπουν τα παιδιά της ηλικίας σου», «Είναι πολύ σημαντικά αυτά που μου λες για να καταλάβω τι είναι η μοναξιά για τα παιδιά της ηλικίας σου» κτλ.

Οι συνεντευκτές κατέγραφαν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πιστότητα και λεπτομέρεια τις απαντήσεις των παιδιών. Σε όσα παιδιά ωριούσαν γιατί συνέβαινε αυτό, οι συνεντευκτές απαντούσαν: «Τα γράφω γιατί είναι πολύ σημαντικά και θέλω να τα θυμάμαι». Στο τέλος της συνέντευξης δήλωσαν στα παιδιά: «Με αυτά που μου είπες με βοήθησες πολύ να καταλάβω τι πιστεύουν και τι νιώθουν τα παιδιά της ηλικίας σου για τη μοναξιά. Σ' ευχαριστώ πολύ».

Για τα 180 παιδιά καταγράφηκε από το αρχείο του σχολείου η ημερομηνία γέννησης. Η συλλογή των δεδομένων αυτών έγινε τους μήνες Απρίλιο-Μάιο 2001.

Το δεύτερο μέρος του δείγματος –τα 758 παιδιά– εξετάστηκε ομαδικά μέσα στις σχολικές τάξεις. Τα παιδιά αυτά σημείωσαν στο χαρτί το μικρό τους όνομα και την τάξη στην οποία φοιτούσαν. Η συλλογή των δεδομένων αυτών έγινε τους μήνες Μάιο-Ιούνιο 2002.

Μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων

Και στα δύο δείγματα εντοπίστηκαν οι προφορικές και γραπτές ιστορίες/παραμύθια για τη μοναξιά στις οποίες γινόταν άμεση αναφορά στην οικογένεια (βλέπε περισσότερα στοιχεία γι' αυτό στα *Ευρήματα*).

Το περιεχόμενο των απαντήσεων των παιδιών στις ερωτήσεις της συνέντευξης, καθώς και των προφορικών και γραπτών ιστοριών/παραμυθιών, αναλύθηκε ποιοτικά με το «μοντέλο των δεικτών των εννοιών» (concept-indicator model) του Strauss (1987). Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, οι απαντήσεις των παιδιών θεωρούνται εμπειρικοί δείκτες μιας έννοιας που αντλείται από τα δεδομένα αυτά. Ανιχνεύονται ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των περιγραφών των παιδιών και εξάγονται ονομασίες για κάθε θεματική κατηγορία που προκύπτει από τις περιγραφές. Στη συνέχεια οι κατηγορίες υφίστανται περαιτέρω επεξεργασία και διαφροσποίηση η μία από την άλλη, καθώς συγκρίνονται με άλλους, επιπρόσθετους δείκτες, ώσπου οι τελικές κατηγορίες να ταυτίζονται απόλυτα στα δεδομένα. Όπως είδαμε στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, η ίδια μέθοδος χρησιμοποιήθηκε και στην έρευνα των Hymel και συν. (1999).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αρχικά παρουσιάζονται τα ευρήματα για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μοναξιά μέσα στην οικογένεια και στη συνέχεια για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν την αντιμετώπιση της μοναξιάς μέσα στην οικογένεια. Όλα αυτά τα ευρήματα έχουν προκύψει και από τα δύο δείγματα της έρευνας, δηλαδή από τις συνεντεύξεις, καθώς και από τις προφορικές και τις γραπτές ιστορίες/παραμύθια για τη μοναξιά.

Διευκρινίζεται ότι η παρούσα αποτελεί μέρος ενός ερευνητικού προγράμματος για τη μοναξιά των παιδιών σχολικής ηλικίας, στο οποίο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη μοναξιά, τις αιτίες της και τις στρατηγικές αντιμετώπισής της (το μέρος του προγράμματος που αφορά στην αντίληψη της μοναξιάς γενικά παρουσιάζεται στο Γαλανάκη & Μπεζεβέγκης, υπό δημοσίευση, και αυτό που αφορά στην οπτική του παιδιού για τη σχέση του δασκάλου με τη μο-

ναξιά στο Galanaki, in press). Στην παρούσα έρευνα αναλύονται και παρουσιάζονται τα ευρήματα μόνο για τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς. Αυτό σημαίνει ότι αναλύονται μόνο οι απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις της συνέντευξης και οι προφορικές και οι γραπτές ιστορίες/παραμύθια στις οποίες γίνεται άμεση αναφορά στην οικογένεια: στην οικογενειακή κατάσταση, σε πρόσωπα-μέλη της οικογένειας και στις μεταξύ τους σχέσεις. Ειδικότερα, άμεση αναφορά στην οικογένεια εντοπίζεται σε λίγο περισσότερο από το ήμισυ των ιστοριών/παραμυθιών για τη μοναξιά: σε 97 προφορικές ιστορίες/παραμύθια (ποσοστό 53,9%) στο πρώτο δείγμα –των 180 παιδιών– και σε 398 γραπτές ιστορίες/παραμύθια (ποσοστό 52,5%) στο δεύτερο δείγμα –των 758 παιδιών.

A. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Οι τρεις διαστάσεις –συναισθηματική, γνωστική και διαπροσωπικών πλαισίων– στον τρόπο με τον οποίο το παιδί αντιλαμβάνεται τη μοναξιά γενικά, όπως τις διέκριναν οι Hymel και συν. (1999), εντοπίστηκαν και στα δεδομένα της έρευνας αυτής. Υπάρχουν, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, μερικές διαφοροποιήσεις από το μοντέλο των Hymel και συν. (1999), οι οποίες πιθανόν να οφείλονται στο ότι εδώ μελετάται μόνο η σχέση οικογένειας-μοναξιάς. Επίσης, προέκυψαν και ορισμένα επιπρόσθετα στοιχεία που δεν είχαν εντοπίσει οι παραπάνω έρευνητές.

Παρακάτω παρουσιάζονται αναλυτικότερα αυτές οι τρεις διαστάσεις και οι επιμέρους περιπτώσεις τους με αντίστοιχα παραδείγματα.

a) Συναισθηματική διάσταση

Τα παιδιά θεωρούν τη μοναξιά ένα συχνό και πανανθρωπινό βίωμα. Πιστεύουν ότι η μοναξιά είναι μια εξαιρετικά επώδυνη συναισθηματική εμπειρία, ιδίως για τα παιδιά.

«Ιδιαίτερα τα παιδιά είναι που δεν αντέχουν τη μοναξιά». (Κορίτσι, στ').

Τα συναισθήματα που αναφέρουν είναι η λύπη, η θλίψη, η στενοχώρια, ο θρήνος, η νοσταλγία για τα αγαπημένα πρόσωπα, η νοσταλγία για ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και ο πόθος για κάτι αόριστο που λείπει, η ανία, το αίσθημα του κενού, η ενοχή, η αμηχανία, η πίκρα, το παράπονο, η μελαγχολία, η απελπισία, η κατάθλιψη, ο φόβος, το άγχος και ο θυμός. Τα παιδιά αναφέρουν ότι ο άνθρωπος κλαίει, κλείνεται στον εαυτό του (και στο σπίτι του), παραμιλά, νιώθει το χρόνο να κυλά αργά, νιώθει να τρελαίνεται (αποπροσωποποίηση), να αλλάζει ο κόσμος γύρω του.

«Το κορίτσι έκλαιγε και χτυπιόταν, δεν ήθελε να μείνει μόνη της, παρακαλούσε τους γονείς της να μη φύγουν». (Κορίτσι, ε'.)

«Από τότε που έφυγαν τα παιδιά του, μια στενοχώρια τον έπνιγε καθημερινά. Η μονοξιά τού είχε γίνει μόνιμος εφιάλτης». (Αγόρι, ε').

Τα παιδιά επισημαίνουν ακόμα τις μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις που έχουν στη συναισθηματική και κοινωνική ζωή τουν ανθρώπου τα χρόνια, παρατεταμένα συναισθήματα μοναξιάς. Τον οδηγούν σε μια κατάσταση επωδυνής μοναχικότητας και στην εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς.

«Η μοναξιά τον έκανε πολύ μοναχικό άνθρωπο. Δεν μπορούσε να βγει έξω για λίγο να τον δει ο ήλιος, γιατί ένιωθε μόνος του». (Κορίτσι, ε').

Τέλος, τα παιδιά χρησιμοποιούν πολύ συχνά μεταφορικές εκφράσεις για να μεταδώσουν κυρίως το συναίσθημα του ανθρώπου (παιδιού ή ενηλίκου) που νιώθει μοναξιά εξαιτίας οικογενειακών λόγων.

«Ένωσαν τις μοναξιές τους». (Κορίτσι, δ').

«Ήταν μόνος στη ζωή». (Αγόρι, στ').

«Εφτιαχνε τα παιχνίδια του μόνο του. Τις κούκλες που έχουμε εμείς τώρα εκείνο τις έφτιαχνε από πανί και έβαζε μέσα χόρτα και το διαμόρφωνε έτσι ώστε να μοιάζει με το δικό του μικρό σωματάκι. Όμως όλα γύρω του ήταν άψυχα και βουβά. Τα δέντρα φάνταζαν στα τρυφερά ματάκια του πως θα ορμούσαν να το φάνε, όπως τους γονείς του εκείνος ο άγριος λύκος. Δεν είχε κανέναν στον κόσμο να μιλήσει». (Κορίτσι, στ').

β) Γνωστική διάσταση

Τα παιδιά αξιολογούν την ποσότητα και την ποιότητα των σχέσεών τους μέσα στην οικογένεια και δηλώνουν ότι στις σχέσεις αυτές υπάρχουν ένα ή περισσότερα ελλείμματα, τα οποία δε θα ήθελαν να υπάρχουν και προκύπτουν από τη μη ικανοποίηση βασικών διαπροσωπικών αναγκών. Η διάκριση των ελλείμματων έχει βασιστεί στις απόψεις του πρωτοπόρου μελετητή της μοναξιάς κοινωνιολόγου Robert Weiss (1973, 1974, 1987). Διακρίνονται ελλείμματα σε οκτώ επιμέρους τομείς: συντροφικότητα, ενσωμάτωση, υλική υποστήριξη-ασφάλεια, συναισθηματική υποστήριξη – αυτο-αποκάλυψη, στοργή, αξιόπιστη συμμαχία, καθοδήγηση και ενίσχυση της προσωπικής αξίας. Παρακάτω περιγράφονται αναλυτικά τα ελλείμματα αυτά και δίνονται παραδείγματα για το καθένα.

Συντροφικότητα

Το παιδί δεν έχει, για διάφορους λόγους (π.χ., απώλεια, απουσία ή έλλειψη), έναν αδελφό/μία αδελφή, ή ο ενήλικος δεν έχει ένα σύντροφο για κοινές δραστηριότητες και κοινή ζωή. Η κατάσταση αυτή συνοδεύεται συνήθως από ανία.

«Μια οικογένεια είχε ένα αγοράκι, το Λευτέρη. Οι γονείς του αποφάσισαν να του βρουν ένα αδελφάκι. Δεν έβρισκαν όμως. Ο Λευτέρης επέμενε και έλεγε ότι χρειάζεται επειγόντως ένα αδελφάκι για να του μιλά και να του συμπαραστέκεται, επειδή είχε βαρεθεί τη μοναξιά. Όταν τελικά υιοθέτησαν μια αδελφούλα, άρχισε να ωριμάζει και να χαίρεται ο Λευτέρης. Είπε στους γονείς του ότι η μοναξιά δεν είναι ωραίο πράγμα». (Κορίτσι, δ').

«Οποιος άνθρωπος μένει μόνος του, γυρνάει στο σπίτι από τη δουλειά ή από κάπου αλλού, αντί να βρει έναν καλοσυνάτο άνθρωπο να του ανοίξει την πόρτα, να τον καλωσορίσει, βλέπει ένα σπίτι εντελώς άδειο, που δεν υπάρχει ψυχή μέσα, ούτε χαμόγελο ούτε γκρίνιες». (Αγόρι, ε').

Ενσωμάτωση

Το παιδί ή ο ενήλικος νιώθει ότι δεν ανήκει στην οικογένειά του, ότι έχει αποκλειστεί από πληροφορίες, ιδέες, ερμηνείες των γεγονότων, δραστηριότητες μέσα σε αυτή.

«Σκούπιζε και καθάριζε όλο το σπίτι κάθε μέρα, ενώ οι θείοι του πήγαιναν βόλτα με το μικρό μωράκι τους». (Κορίτσι, στ').

Υλική υποστήριξη-ασφάλεια

Δεν ικανοποιούνται από τους γονείς πρωταρχικές βιολογικές ανάγκες και ανάγκες για ασφάλεια (τροφή, νερό, κατοχή δούχων, παιχνιδιών, σπιτιού, περιποίηση σε περίπτωση ασθένειας ή ατυχήματος κ.ά.). Αναφέρεται και για τους ενηλίκους. Το έλλειμμα αυτό δεν το είχαν εντοπίσει οι Hymel και συν. (1999).

«Ήθελα να γυρίσουν οι γονείς μου για να νιώθω ασφάλεια και οιγουριά». (Κορίτσι, ε'')

«Το μόνο που είχε [το ορφανό φτωχό παιδάκι] ήταν ένα μιουτζουρωμένο, σχισμένο καπελάκι και ένα πολιό μπρελοκάκι. Και, το σημαντικότερο, δεν είχε καθόλου μα καθόλου φαγητό. Ούτ' ένα ψιχουλάκι από ψωμί». (Αγόρι, στ'.)

Συναισθηματική υποστήριξη – αυτο-αποκάλυψη

Δεν είναι διαθέσιμος ο ένας ή και οι δύο γονείς ή/και τα αδέλφια (και άλλοι συγγενείς) για να συνητήσει το παιδί τα προβλήματά του, να του συμπαρασταθεί, να το παρηγορήσει, ή είναι διαθέσιμος, αλλά δεν προσφέρει την υποστήριξη που χρειάζεται το παιδί. Το ίδιο αναφέρουν τα παιδιά ότι συμβαίνει και για τους ενηλίκους. Η αβεβαιότητα και το άγχος είναι πιθανό, κατά τη γνώμη των παιδιών, να συνοδεύουν τη μοναξιά στην περίπτωση αυτή. Τα μεγαλύτερα παιδιά (στ' δημοτικού) αναφέρουν και την έλλειψη κατανόησης και την αδυναμία πραγματικής επικοινωνίας με την οικογένεια, κατά την οποία θα μπορούσαν να αποκαλύψουν «εναίσθητες», προσωπικές πληροφορίες (αυτο-αποκάλυψη, εκμιστηρεύσεις). Την αυτο-αποκάλυψη δεν την είχαν εντοπίσει στα δικά τους ευρήματα οι Hymel και συν. (1999).

«Η μοναξιά είναι να μην έχεις κάπου να στηριχτείς, να σε φροντίζει, να σε προσέχει και να μην έχεις κανέναν άλλο στον κόσμο». (Κορίτσι, ε'')

«Αυτό το κορίτσι δεν είχε κανέναν να τη βοηθήσει στη ζωή, ήταν μόνο, δηλαδή είχε γονείς και συγγενείς, αλλά δεν τους είχε κοντά της. Κανείς δεν την καταλάβαινε, κανείς, όταν έκλαιγε, δεν της έδινε σημασία». (Κορίτσι, στ'.)

«Δεν ένιωσε ποτέ πώς είναι να έχεις κάποιον δίπλα σου να μοιράζεσαι τα μυστικά σου». (Κορίτσι, ε'').

Στοργή

Οι γονείς δεν αγαπούν το παιδί και δεν του προσφέρουν τρυφερότητα. Αντίθετα, το επιπλήττουν και το τιμωρούν (δίκαια ή άδικα, κατά την άποψη του παιδιού) ή το πακομεταχειρίζονται (παραμιέληση, πακοποίηση). Επίσης, ο ενήλικος δε δέχεται αγάπη από τα άλλα μέλη της οικογένειάς του.

«Η οικογένεια του κοριτσιού ήταν πολύ σκληρή και μερικές φορές ένιωθε ότι δεν το αγαπούσαν». (Κορίτσι, ε'').

«Έτσι όπως το έφερε η μοίρα, το μικρό κοριτσάκι μεγάλωσε μόνο του, χωρίς να υπάρχει κανένας να το φροντίσει και να του μάθει τι σημαίνει αγάπη». (Κορίτσι, στ'.)

Αξιόπιστη συμμαχία

Το παιδί ή ο ενήλικος δεν έχει συγγενείς (γονείς, αδέλφια, παιδιά) από τους οποίους να προσδοκά σταθερή, συνεπή και αξιόπιστη (προβλέψιη) παροχή βοήθειας. Έτσι, νιώθει ευάλωτο, αβοήθητο, εγκαταλελευμένο. Ο Weiss (1974) υποστήριξε ότι αυτή η ανάγκη ικανοποιείται κυρίως από την οικογένεια, σε σύγκριση με άλλα πλαίσια.

«Πάντα βασιζόταν στη γυναίκα του για το καθετί που του συνέβαινε, ενώ τώρα, που δεν υπήρχε η γυναίκα του, στενοχωριόταν πολύ». (Κορίτσι, ε').

Καθοδήγηση

Οι γονείς δεν είναι διαθέσιμοι για καθοδήγηση και βοήθεια προς το παιδί, ιδιαίτερα όταν αυτό βρίσκεται σε δύσκολες, αγχογόνες καταστάσεις. Αναφέρεται μόνο για τα παιδιά. Το έλλειμμα αυτό δεν το είχαν εντοπίσει οι Hymel και συν. (1999).

«Ζούσε μέσα σ' ένα σπίτι, μόνος και αβοήθητος, χωρίς να έχει κανέναν να τον βοηθήσει». (Αγόρι, ε').

Ενίσχυση της προσωπικής αξίας

Μέσα από τη σχέση με τα μέλη της οικογένειας δεν αναγνωρίζεται η προσωπική αξία. Τα παιδιά συνδέουν τη μοναξιά με την αυτοεκτίμηση.

«Αυτό το παιδί είχε χάσει τους γονείς του και ζούσε μόνος. Επειδή δεν είχε καμία βοήθεια στο σχολείο, δεν τα πήγαινε και τόσο καλά. Γ' αυτό το λόγο τα παιδιά δεν τον ήθελαν». (Αγόρι, ε').

«Η Σταχτοπούτα ζούσε μέσα στην κακία και την ταπείνωση, καθαρίζοντας το σπίτι. Αυτό σημαίνει μοναξιά». (Κορίτσι, ε').

Ευκαιρίες για παροχή φροντίδας

Το παιδί ή ο ενήλικος δεν έχει τη δυνατότητα να προσφέρει φροντίδα μέσα από τη σχέση με τα μέλη της οικογένειας ή τα κατοικίδια ζώα και έτσι να νιώσει απαραίτητος, με ένα σκοπό για τον οποίο αξίζει να ζει.

«Κατάλαβε ότι από το σπίτι έλειπε το κλάμα ενός μωρού, το χαμόγελό του, η γκρίνια του και γενικά η παρουσία ενός μωρού». (Κορίτσι, ε').

«Κάποτε ο άνθρωπος αυτός, που όλη μέρα ένιωθε μοναξιά, αποφάσισε να πάρει ένα ζωάκι να το φροντίζει». (Αγόρι, ε').

γ) Διάσταση των διαπροσωπικών πλαισίων

Στη διάσταση αυτή διακρίνονται δύο επιμέρους περιπτώσεις: ο σωματικός αποχωρισμός και η ψυχική απομάκρυνση.

Ο σωματικός αποχωρισμός παίρνει τις ακόλουθες μορφές: απώλεια, μετακίνηση και προσωρινή απουσία. Παρακάτω περιγράφονται αναλυτικότερα αυτές οι μορφές και δίνονται παραδείγματα για την καθεμία.

Απώλεια

Είναι η απώλεια της εγγύτητας με τους γονείς, τα αδέλφια, τον παππού, τη γιαγιά ή άλλα μέλη της οικογένειας, με τα οποία το παιδί είχε διαμορφώσει θετικές, ασφαλείς σχέσεις, ή ακόμα η απώλεια του αγαπημένου κατοικίδιου ζώου. Για τον ενήλικο αναφέρεται χυρίως η απώλεια του συζύγου/συντρόφου ή των παιδιών. Η απώλεια μπορεί να είναι μη αναστρέψιμη (π.χ., θάνατος γονέων και άλλων μελών της οικογένειας, από φυσικά αίτια ή βίαιος θάνατος, όπως φόνος ή ατύχημα) ή να υπάρχει α-

πειλή απώλειας (π.χ., ασθένεια γονέων) ή να έχει βλαφθεί σοβαρά η σχέση (π.χ., με το διαξύγιο των γονέων). Στην περίπτωση του θανάτου των γονέων, η οποία αναφέρεται συχνότατα, τα παιδιά δίνουν έμφαση στην απότομη και ξαφνική αλλαγή που συντελείται στη ζωή του παιδιού και περιγράφουν το ορφανό παιδί είτε να μένει τελείως μόνο του, είτε να μπαίνει σε ορφανοτροφείο, είτε να ζει με τους εναπομείναντες συγγενείς (π.χ., «κακιά Θεία», «μητριά»), με τους οποίους νιώθει πολλή μοναξιά. Το παιδί αποδρά από το ορφανοτροφείο και αναζητά τους φυσικούς του γονείς (εάν αυτοί δεν έχουν πεθάνει) ή θετούς γονείς ή ένα σύντροφο για δημιουργία οικογένειας ή απλώς φίλους. Άλλοτε επιτυγχάνει το σκοπό του, άλλοτε όχι. Επίσης, τα παιδιά αναφέρουν την περίπτωση κατά την οποία το παιδί, μετά την απώλεια των γονέων του, μεγαλώνει σε ένα δάσος ή σε ένα έρημο νησί (π.χ., Μόγλης, ο μόνος επιζών από ναυάγιο κτλ.). Η απώλεια των γονέων είναι η χειρότερη από όλες τις άλλες απώλειες – το παιδί αναφέρει ότι είναι «ολομόναχο στον κόσμο». Ιδιαίτερα τα μικρότερα παιδιά (β' δημοτικού) αναφέρουν το φόβο της απώλειας γενικά: «το παιδί νιώθει μοναξιά για κάτι που έχασε», «μοναξιά είναι να φοβάσαι μη χαθείς στο δρόμο».

«Η Χιονάτη και οι επτά νάνοι. Η Χιονάτη ένιωθε μοναξιά, γιατί μόλις γεννήθηκε, πέθανε η μητέρα της και δεν τη γνώρισε ποτέ». (Κορίτσι, β').

«Το κοριτσάκι με τα σπίρτα. Ήταν μόνο του κι έβλεπε τους άλλους που ήταν χαρούμενοι και αυτή δεν είχε κανέναν. Επειδή οι συγγενείς της είχαν πεθάνει, αυτή δεν είχε κανέναν, ήταν μόνη της». (Κορίτσι, δ').

«Τα παιδιά με χωρισμένους γονείς νιώθουν κι αυτά μοναξιά, μια μοναξιά ξεχωριστή και μόνο αυτά μπορούν να την εξηγήσουν». (Αγόρι, ε').

Μετακίνηση

Είναι η μετακίνηση ενός μέλους της οικογένειας σε ένα άγνωστο πλαίσιο, συνήθως με τη μορφή της μετανάστευσης. Συνεπάγεται την απώλεια ενός σημαντικού άλλου και την προσπάθεια για ένταξη σε μια προϋπάρχουσα κοινωνική ομάδα. Συχνή είναι η αναφορά στην επιστροφή στο γνώριμο πλαίσιο.

«Ο Οδυσσέας, γιατί όταν τον έστειλαν οι θεοί σ' ένα άλλο νησί και δεν είχε κανέναν εκεί πέρα, σκεφτόταν την Πηνελόπη κι ένιωθε μοναξιά». (Κορίτσι, δ').

«Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένας μετανάστης που τον έλεγαν Μιχάλη. Είχε φύγει απ' την πατρίδα του, την Ελλάδα, για να βρει δουλειά στην Αμερική. Εκεί πήγε, βρήκε δουλειά, όμως υπέφερε καθημερινά από τη μοναξιά, νοσταλγούσε τη γυναίκα του και τα παιδιά του, αλλά απ' την άλλη έπρεπε να δουλέψει, για να στείλει λεφτά στη γυναίκα του, να μεγαλώσει τα δύο μικρά παιδιά τους». (Αγόρι, στ'.)

Προσωρινή απουσία

Είναι ο προσωρινός αποχωρισμός του παιδιού από τους γονείς, τα αδέλφια, τον παππού, τη γιαγιά κ.ά. (π.χ., εργασία, ταξίδι, ψώνια κτλ.) και συνοδεύεται από φόρβο: φόβο μήπως πάθουν κάτι κακό οι γονείς ενόσω απουσιάζουν, μήπως μπει κάποιος άγνωστος στο σπίτι και μήπως το παιδί απαχθεί από αγνώστους – στοιχεία που παραπέμπουν στο άγχος αποχωρισμού. Συναντιούνται πολλές αναφορές στην κατάσταση κατά την οποία το παιδί είναι μόνο του, χωρίς τους γονείς του, στο σκοτάδι. Αναφέρεται ακόμα η ανία κατά την απουσία των άλλων. Το παιδί επιστρέφει από το

σχολείο στο σπίτι και είναι μόνο του, τρώει μόνο του, διαβάζει και παίζει μόνο του κτλ. Βρίσκεται μόνο του στο σπίτι ή, πιο συγκεκριμένα, στο δωμάτιό του, περιτριγυρισμένο από αντικείμενα –παιχνίδια, ηλεκτρονικό υπολογιστή, τηλεόραση, βίντεο– που δεν μπορούν να απαλύνουν τη μοναξιά του ή να του προσφέρουν προσωρινή ανακούφιση. Βρίσκει ακόμα παρηγοριά στα κατοικίδια ζώα.

«Στην δ' δημοτικού στη Γλώσσα είχα διαβάσει κάτι. Είναι πολύ συγκινητικό για μένα. Λέει ότι η μαμά πήγε να φωνίσει και άφησε το παιδάκι μόνο κι έκλαιγε. Όμως άκουσε το κλειδί και του έφερε ευτυχία. Οι γονείς δεν πρέπει να αφήνουν τα παιδιά τους μόνα». (Κορίτσι, δ').

«Στην αρχή νόμιζα ότι θα ήταν ωραία να είσαι μόνος σου και να κάνεις ό,τι θέλεις όταν η μητέρα κι ο πατέρας σου λείπουν. Μετά από λίγη ώρα κατάλαβα ότι είχε πολλή ησυχία, λες κι ήταν νύχτα που όλοι κοιμόνταν. Προσπάθησα να διώξω την ησυχία με λίγη μουσική, όμως τίποτα. Υστερα άρχισα να σκέφτομαι ότι όταν είσαι μόνος, χωρίς τους γονείς σου, μπορεί να έρθει ένας κλέφτης και να σε απαγάγει». (Αγόρι, ε').

Η ψυχική απομάκρυνση παίρνει τις ακόλουθες μορφές: σύγκρουση, απόρριψη-εγκατάλειψη, περιορισμός, αποκλεισμός και αγνόηση. Παρακάτω περιγράφονται αναλυτικά οι μορφές αυτές και δίνονται παραδείγματα για την καθεμία.

Σύγκρουση

Είναι οι συγκρούσεις του παιδιού με τα άλλα μέλη της οικογένειας, οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων και οι συγκρούσεις των ενηλίκων με άλλα μέλη της οικογένειας. Άλλοτε είναι μια αμφίδρομη κατάσταση και άλλοτε είναι η τιμωρία του παιδιού από τους γονείς και τους δασκάλους. Το παιδί εκλαμβάνει την τιμωρία άλλοτε σαν δίκαιη και άλλοτε σαν άδικη. Δηλώνεται επίσης η κατάσταση κατά την οποία συγκρούονται μεταξύ τους οι γονείς ή τα αδέλφια. Τα μεγαλύτερα παιδιά (στ' δημοτικού) αναφέρουν συγκρούσεις με τους γονείς οι οποίες έχουν τη μορφή του αγώνα του παιδιού για ανεξαρτητοποίηση (σε θέματα όπως, π.χ., η μελέτη, οι έξοδοι, οι παρέες κτλ.). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το παιδί αναφέρεται ότι φεύγει από το σπίτι, αποδρά και, ύστερα από άλλοτε ευχάριστες και άλλοτε δυσάρεστες περιπτέτεις, επιστρέφει στο σπίτι του.

«Το κοριτσάκι ένιωθε πως κανείς δεν το αγαπούσε και δεν το ήθελε. Μια μέρα το κοριτσάκι αποφάσισε να φύγει από το σπίτι του. Μετά από λίγο καιρό άρχισαν να του λείπουν οι δικοί του και έμαθε ότι και στους δικούς της ανθρώπους έλειπε πολύ. Τότε αποφάσισε να γυρίσει πίσω στο σπίτι της και σταμάτησε πια να νιώθει μόνη». (Κορίτσι, ε').

«Όταν ένας άνθρωπος δεν πάει καλά στη δουλειά του, έχει προβλήματα, γυρίζει σπίτι κουρασμένος, τσακώνεται με τα παιδιά του, τη γυναίκα του, γκρίνια, κακό, στενοχώρια, νιώθει μόνος, απομονωμένος». (Αγόρι, ε').

Απόρριψη – εγκατάλειψη

Είναι η λεκτική ή μη λεκτική απόρριψη από τους γονείς, τα αδέλφια, τους άλλους συγγενείς ή τον/την αγαπημένο/η (ερωτική απογοήτευση). Η αιτία άλλοτε είναι γνωστή ή σαφής και άλλοτε, τις περισσότερες φορές, άγνωστη ή ασαφής. Οι γονείς παραμελούν και εγκαταλείπουν το παιδί, το διώχνουν από το σπίτι. Αναφέρονται τότε

δύο πιθανές εκδοχές: α) το παιδί αναζητά θετούς γονείς, τους οποίους άλλοτε βρίσκει και αναπληρώνει πλήθος διαπροσωπικών ελλειψμάτων και άλλοτε όχι – παραμένει μόνο του, ή β) επιστρέφει στη φυσική του οικογένεια μετά την αλλαγή, για διάφορους λόγους, της συμπεριφοράς των γονέων του. Αναφέρεται ακόμα η έκθεση του βρέφους από τους γονείς, συνήθως σε ένα δάσος (η οποία μπορεί να μην είναι ηθελημένη αλλά αποτέλεσμα του θανάτου των γονέων), το μεγάλωμα του βρέφους από τα ζώα ή τους ιθαγενείς και, σε ορισμένες περιπτώσεις, η επανασύνδεση με τους γονείς. Αναφέρεται ακόμα ότι οι γονείς εγκαταλείπουν το παιδί γιατί μεγάλωσε.

«Χάνσελ και Γκρέτελ. Τους είχαν αφήσει μόνους μέσα στο δάσος οι γονείς τους, είχανε χαθεί και νιώθαν μοναξιά». (Αγόρι, β').

«Τα βράδια η μητέρα της πήγαινε σινεμά και σε ταβέρνες με φίλους. Το παιδί κοιμόταν, έτρωγε και ντυνότανε μόνο του. Έκλαιγε και στο σχολείο και στο σπίτι από μοναξιά. Τα βράδια φοβότανε και έβλεπε κακά όνειρα, πως θα πεθάνει η μαμά της». (Κορίτσι, στ').

Περιορισμός

Είναι ο ακούσιος περιορισμός του παιδιού σε ένα χώρο (π.χ., δωμάτιο, σπίτι) που συνήθως είναι μικρός και στον οποίο δεν υπάρχει κανείς άλλος, ή υπάρχει, αλλά δεν είναι διαθέσιμος ή κατάλληλος για συντροφιά. Συνοδεύεται συνήθως από τη δήλωση του παιδιού ότι είναι κλειδωμένο και ότι δεν του επιτρέπεται να βγει έξω από το σπίτι, ενώ θα το ήθελε πολύ. Κάποια παιδιά αιτιολογούν τον περιορισμό αυτό δηλώνοντας ότι γίνεται για να είναι το παιδί πιο ασφαλές, για να διαβάσει τα μαθήματά του, γιατί οι καιρικές συνθήκες είναι άσχημες, γιατί το ίδιο ασθενεί κτλ. Επίσης, ο περιορισμός αυτός μπορεί να είναι τιμωρία. Ωστόσο δεν είναι πάντα σαφές αν οι άλλοι έχουν πρόθεση να περιορίσουν το παιδί: μπορεί αυτό να κλείνεται μέσα για τους δικούς του λόγους. Δεν αναφέρεται για τους ενηλίκους. Αυτή τη διάσταση δεν την είχαν εντοπίσει οι Hymel και συν. (1999).

«Μια φορά κι έναν καιρό ξούσε ένα παιδάκι που δεν είχε άλλα αδέλφια. Η μητέρα του δεν τον άφηνε να βγαίνει και να πάιξει με τους φίλους. Το πολύ πολύ να τον άφηνε να παίξει στην αυλή με την μπάλα μόνο του. Όλες τις άλλες ώρες το έβαζε να διαβάζει ασταμάτητα μέχρι να κοιμηθεί». (Αγόρι, στ').

Αποκλεισμός

Το παιδί ή ο ενήλικος αποκλείονται από μια δραστηριότητα της οικογένειας στην οποία θα ήθελαν να μετέχουν. Δεν είναι πάντα σαφές αν υπάρχει πρόθεση να αποκλειστούν.

«Το κοριτσάκι ήθελε να βγει μαζί με τους γονείς της και την αδελφή της και να πάνε περίπατο, αλλά οι γονείς της δεν την άφηναν, γιατί έπρεπε να διαβάσει. Το κοριτσάκι τότε ένιωσε πολλή μοναξιά». (Κορίτσι, δ').

Αγνόηση

Οι γονείς και τα άλλα μέλη της οικογένειας αγνοούν το παιδί ή τον ενήλικο, δεν τον προσέχουν, δεν του δίνουν σημασία. Συνήθως δεν είναι σαφές αν υπάρχει πρόθεση αγνόησης, αλλά το παιδί ή ο ενήλικος την εκλαμβάνει αρνητικά.

«Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένα παιδί που όλοι του οι συγγενείς δεν ενδιαφέρονταν καθόλου γι' αυτό. Ακόμη και οι ίδιοι του οι γονείς». (Αγόρι, ε').

B. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Τα παιδιά αναφέρουν μια μεγάλη ποικιλία τρόπων αντιμετώπισης της μοναξιάς, η οποία σχετίζεται με την οικογένεια: επιστροφή των αγαπημένων προσώπων (γονέων, παιδιών), αναζήτηση θετών γονέων – νιοθεσία, εύρεση συντρόφου για δημιουργία οικογένειας, αναζήτηση και εύρεση ανθρώπινης επαφής, χρήση των μεταβατικών αντικειμένων και του «ενδιάμεσου χώρου», αναγνώριση των λαθών – προσπάθεια για προσωπική βελτίωση, καταφυγή στη φαντασία και στο όνειρο, φυγή-απόδραση, καμία αντιμετώπιση-παθητικότητα, αποδοχή της μοναξιάς – η μοναχικότητα ως επιθυμητή λόγη, τρέλα-αυτοκτονία-θάνατος, καταφυγή στη φύση και αναζήτηση παρηγοριάς στο Θεό. Παρακάτω περιγράφονται αναλυτικά αυτοί οι τρόποι αντιμετώπισης της μοναξιάς και δίνονται παραδείγματα για τον καθένα.

Επιστροφή των αγαπημένων προσώπων (γονέων, παιδιών)

Η μοναξιά των παιδιών και των ενηλίκων θεραπεύεται πλήρως όταν επιστρέφουν τα αγαπημένα πρόσωπα, οι συγγενείς.

«Στο τέλος ήρθαν τα παιδιά της και την πήραν μαζί τους. Από τότε έζησε μια ζωή γεμάτη χαρά και συντροφιά. Τα υπόλοιπα χρόνια που της έμειναν να ζήσει ήταν τα καλύτερα της. Έτσι έζησαν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα». (Κορίτσι, ε').

«Την άλλη μέρα πήγε στην εκκλησία και προσευχήθηκε. Είπε στο Θεό να τον βοηθήσει γιατί δεν άντεχε άλλο. Ήθελε να του φέρει τα παιδιά του. Τότε την άλλη μέρα, όταν ξύπνησε, τα βρήκε όλα έτοιμα και τα παιδιά του και τώρα γύρισε το χαμόγελο σ' αυτή την οικογένεια». (Κορίτσι, ε').

Αναζήτηση θετών γονέων – νιοθεσία

Μετά την όποιας μορφής απώλεια των γονέων το παιδί αναζητά και συνήθως βρίσκει μια θετή οικογένεια, που άλλοτε του είναι ήδη γνωστή (αν είναι συγγενείς) και άλλοτε όχι, ή ένα πρόσωπο που γίνεται θετός γονέας του. Σε άλλες περιπτώσεις, η νιοθεσία προκύπτει από μόνη της, χωρίς να χρειαστεί να κάνει κάτι το παιδί. Από τις πρώτες ενέργειες που κάνουν οι θετοί γονείς είναι η παροχή σωματικής φροντίδας στο παιδί.

«Μια μέρα η Ελίνα ήταν κουλουριασμένη σε μια γωνιά και άναβε σπίρτα για να ζεσταθεί και σκεφτόταν πώς θα ήταν να ζούσε σε οικογένεια. Εμφανίστηκε ένας άγγελος και τη μετέφερε σ' ένα σπίτι. Σ' εκείνο το σπίτι ζούσε ένα ζευγάρι που λαχταρούσε ένα παιδί. Όταν είδαν την Ελίνα έξω από το παράθυρό τους, την πήραν στο σπίτι τους. Η Ελίνα τους είπε πώς είχε περάσει όλα αυτά τα χρόνια και πώς πουλούσε σπίρτα στους περαστικούς. Το ζευγάρι τη λυπήθηκε και αποφάσισε να την νιοθετήσει και να ζήσει επιτέλους σε μια οικογένεια. Κι έτσι μοναξιά δεν ξαναένιωσε ποτέ η Ελίνα, παρά μόνο ένιωθε συνέχεια χαρά». (Αγόρι, στ').

«Μια νύχτα το παιδάκι έκλαψε που ήταν μοναχό του στον κόσμο. Την άλλη μέρα ήρθε ένα ζευγάρι και υιοθέτησε το παιδάκι. Το παιδάκι ήταν χαρούμενο και είχε αγάπη για όλους». (Κορίτσι, ε').

Γέννηση αδελφού στην οικογένεια

Πρόκειται για ένα διακαή πόθι πολλών παιδιών.

«Ήταν ένα κοριτσάκι που δεν είχε αδελφάκι. Τελικά η μαμά τής έκανε ένα και αυτό χάροκπε». (Κορίτσι, β').

Εύρεση συντρόφου για δημιουργία οικογένειας

Αναφέρεται ως λύση της μοναξιάς των ενηλίκων, πολλές φορές ακόμα και για ηλικιωμένους ανθρώπους.

«Ήταν ένας μυλωνάς που δεν είχε γυναίκα, ήταν μόνος του κι ένιωθε μοναξιά. Τελικά παντρεύτηκε, έκανε παιδιά κι έγινε τώρα πια ευτυχισμένος». (Κορίτσι, β').

«Η Σταχτοπούτα. Γιατί καθάριζε κι αυτά, και οι άλλες τρεις πριγκίπισσες τής δίνανε διαταγές να κάνει αυτό κι εκείνο, παρόλο που ήταν κι αυτή αδελφή τους κατά κάποιο τρόπο! Και ένιωθε μοναξιά σαν να λέει ότι “τι είμαι εγώ, για να τα κάνω όλα αυτά;” Και ήταν σε τέτοια κατάσταση, που έλεγες ότι θα νιώθει μοναξιά για πάντα. Άλλα τελικά από τη μοναξιά βγαίνει κάτι καλό: που παντρεύτηκε!» (Κορίτσι, στ').

Αναζήτηση και εύρεση ανθρώπινης επαφής

Ο άνθρωπος –ενήλικος ή παιδί– αντιμετωπίζει τη μοναξιά με το να αναζητά την ανθρώπινη επαφή, κυρίως με τη μορφή της φιλίας, μέσω της οποίας μειώνονται τα διαπροσωπικά ελλείμματα (όπως τα περιγράψαμε παραπάνω, στη γνωστική διάσταση). Εκτός από την ανθρώπινη επαφή, αναφέρεται και η επαφή με κατοικίδια ζώα.

«Όταν ένα παιδί νιώθει πολλή μοναξιά, αυτό που το ευχαριστεί είναι ένα γλυκούλι φιλάκι και ένα δωράκι». (Κορίτσι, δ').

«Η Ιωάννα, μετά από μία εβδομάδα, νοίκιασε ένα σπίτι και συζήσε με ένα άλλο κορίτσι, τη Μαίρη. Η Ιωάννα δεν ένιωθε πια μόνη της, γιατί είχε μια φίλη που ήξερε ότι θα ήταν για πάντα κοντά της». (Κορίτσι, στ').

Χρήση των μεταβατικών αντικειμένων και του «ενδιάμεσου χώρου»

Τα παιδιά αναφέρουν ότι ιρατούν αρκουδάκια, κούκλες, μπαλόνια, ημερολόγια ή ακόμα μιλούν με αυτά. Επίσης, ζωγραφίζουν, κάνουν κατασκευές, ακούνε μουσική, παίζουν μουσικό όργανο, τραγουδούν, χορεύουν, διαβάζουν κ.ά. «Ζουν» δηλαδή στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, σύμφωνα με τη θεωρία του Winnicott (1958, 1971).

«Για να περάσει η μοναξιά, το παιδί μπορεί να παίξει με μια κούκλα και να είναι αυτή η κούκλα σαν φίλη του. Έχω κι εγώ μια κούκλα να παίζω, να γελάω, να βλέπω τηλεόραση μαζί της». (Κορίτσι, β').

«Μια ανοιξιάτικη μέρα αγόρασε ένα ωραίο κακτάκι. Το κακτάκι της το έβγαλε

Lady. Του έλεγε τα πάντα ώστε να μην είναι μόνο, το χάιδευε απαλά, του έλεγε τραγουδάκια». (Κορίτσι, στ').)

Αναγνώριση των λαθών – προσπάθεια για προσωπική βελτίωση

Ο άνθρωπος (χυρίως για τους γονείς αναφέρεται αυτό) αναγνωρίζει τα λάθη στον τρόπο συμπεριφοράς του και προσπαθεί, πολλές φορές με επιτυχία, να βελτιώσει το χαρακτήρα του και τη συμπεριφορά του.

«Εν τω μεταξύ κατάλαβαν οι γονείς του πόσο σημαντικός είναι και άρχισαν να τον ψάχνουν». (Αγόρι, ε').

«Ωσπου μια μέρα, καθώς ήταν μόνη της και δεν ήξερε τι να κάνει, τρελάθηκε. Φώναξε, δεν ήξερε τι έλεγε. Οι γειτόνισσες την άκουσαν και την πήγαν στο τρελοκομείο. Εκεί κάθισε αρκετές μέρες. Κατάφερε με τόσες θεραπείες που της έκαναν οι γιατροί να γίνει καλά και να καταλάβει το λάθος της». (Κορίτσι, στ').

Καταφυγή στη φαντασία και στο όνειρο

Ο άνθρωπος καταφεύγει στη φαντασία, στην ονειροπόληση και στο όνειρο όταν κανένας άλλος τρόπος αντιμετώπισης της μοναξιάς δεν είναι εφικτός. Αναφέρεται ακόμα και η «φαντασίωση του δίδυμου αδελφού» (Burlingham, 1945).

«Ο Ντάνι καθόταν στο παράθυρο και παρακολούθουσε τ' αστέρια και πάνω τους φανταζόταν τα πρόσωπα των γονιών του και των φίλων του». (Κορίτσι, στ').

«Όταν νιώθουμε μόνοι, μπορούμε να παρηγορηθούμε με τον δίδυμο αδελφό ή αδελφή μας, δηλαδή τον εαυτό μας». (Κορίτσι, ε').

Φυγή – απόδραση

Αναφέρεται μόνο για την αντιμετώπιση της μοναξιάς των παιδιών. Το παιδί φεύγει από το σπίτι του ή από το ορφανοτροφείο και περιπλανιέται. Στην πρώτη περίπτωση, μετά από δυσάρεστες περιπέτειες επιστρέφει. Στη δεύτερη περίπτωση, το τέλος είναι μάλλον αίσιο (εύρεση θετής οικογένειας). Ο αποχωρισμός από τους γονείς και η ανεξαρτητοποίηση, οι δυσάρεστες και οι ευχάριστες πλευρές της μοναξιάς είναι θέματα που εμφανίζονται χυρίως στις ιστορίες των παιδιών που βρίσκονται στην αρχή της εφηβείας.

«Μια μέρα το κοριτσάκι σκέφτηκε: “Αν έστω και για μία μέρα έφευγα, ίσως να ξέχναγα τη μοναξιά μου”. Κι έτσι άνοιξε την πόρτα όταν οι γονείς της έλειπαν». (Κορίτσι, στ').

«Το κοριτσάκι ένιωθε πως κανείς δεν το αγαπούσε και δεν το ήθελε. Μια μέρα το κοριτσάκι αποφάσισε να φύγει από το σπίτι του». (Κορίτσι, ε').

«Στην αρχή [μετά τη φυγή από το σπίτι] ένιωθε ωραία και πίστευε ότι είχε την ελευθερία της και την ξενοιασιά της». (Αγόρι, στ').

Καμία αντιμετώπιση – παθητικότητα

Ο άνθρωπος δεν κάνει απολύτως τίποτα για να αντιμετωπίσει τη μοναξιά του, βιώνει μεγάλη δυσφορία και σε αρκετές περιπτώσεις μένει μόνος μέχρι το θάνατο.

«Καθόταν στο σχολείο σε μια γωνιά και κοίταζε τα παιδιά που έπαιξαν». (Κορίτσι, ε'.)

«Η γοιούλα ένιωθε απέραντη μοναξιά. Καθόταν τ' απογεύματα κι αγνάντευε τη θάλασσα. Σκεφτόταν τις ημέρες που ήταν μαζί με τα παιδιά της και τον άντρα της και κάθονταν όλοι μαζί γύρω απ' το τραπέζι κι έτρωγαν, συζητούσαν, γελούσαν. Όταν όμως καταλάβαινε πως τώρα είναι μόνη, τα δάκρυα κυλούσαν αργά στο πρόσωπό της κι ένας λυγμός την έπνιγε. Καθόταν μόνη πάντα και κοίταζε τη θάλασσα να χτυπάει το βράχο. Μια μέρα η γοιά πέθανε και το σπίτι ερειπώθηκε». (Κορίτσι, σ'.)

Αποδοχή της μοναξιάς – η μοναχικότητα ως επιθυμητή λύση

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο άνθρωπος αποδέχεται τη μοναξιά του, ακόμα κι αν αυτό δεν είναι ευχάριστο, είναι όμως προτιμότερο από άλλες λύσεις.

«Δεν άντεξε, πήρε τα πράγματά του και γύρισε στο τόσο φτωχό αλλά ήσυχο σπίτι του μέσα στην εξοχή και σκέφτηκε ότι είναι πολύ καλύτερα να μένω σ' ένα σπίτι μόνος μου παρά με πολλούς. Αφού συνήθισα να μένω μόνος μου, θα μείνω μόνος μου σ' όλη μου τη ζωή». (Κορίτσι, σ').

«Αυτό το παιδάκι ζει τα παιδικά του χρόνια με τη γιαγιά του, χωρίς γονείς, είναι πολύ κλειστός χαρακτήρας. Όταν του λες να τον βοηθήσεις κάπου, η απάντηση είναι πάντα “όχι”. Κι αν πάθει κάτι, ποτέ δεν το λέει στη γιαγιά του. Με τις πράξεις αυτού του παιδιού μπορούμε να καταλάβουμε ότι δουλεύει με τη λογική ότι, όπως μ' αφήσανε μόνο μου, έτσι από δω και πέρα θα τα βγάλω μόνος μου πέρα». (Κορίτσι, σ').

Τρέλα – αυτοκτονία – θάνατος

Είναι ακραίες περιπτώσεις ανθρώπων –ενηλίκων και παιδιών– για τους οποίους η μοναξιά ήταν τόσο επώδυνη ώστε τους οδήγησε στην τρέλα, στην αυτοκτονία ή στο μαρασμό και το θάνατο. Αναφέρεται ότι και τα παιδιά μπορεί να βάλουν τέρμα στη ζωή τους εξαιτίας της μοναξιάς και ότι ορισμένοι άνθρωποι επιδιώκουν το θάνατο με την προσδοκία ότι θα τους φέρει κοντά στους αγαπημένους τους.

«Ο βασιλιάς στο τέλος τρελάθηκε απ' τη μοναξιά και τον έκλεισαν στο τρελοκομείο. Εκεί ευτυχώς είχε κάποιον να μιλήσει κι έτσι πέροναγε ωραία με τους άλλους “τρελούς” εκεί. Και ξέχασε τα πλούτη και τα παλάτια από κείνη τη στιγμή». (Κορίτσι, ε').

«Κανείς δεν ενδιαφερόταν γι' αυτό, μέχρι που το παιδάκι δεν άντεξε και έβαλε τέλος στη ζωή του. Τότε μόνο κατάλαβαν οι άλλοι πώς ένιωθε. Γι' αυτό και σ' όλη τους τη ζωή θα έχουν τύψεις». (Κορίτσι, ε').

«Θα σου πω ένα δικό μου παραμύθι. Ήταν μια φορά ένας ξυλοκόπος που ένιωθε πάντα μοναξιά κι είχε όνειρο να παντρευτεί. Άλλα πέθανε και τ' όνειρό του πήγε χαμένο». (Αγόρι, δ').

«Δεν υπάρχει τίποτε πιο φοβερό από το να πεθαίνεις μόνος». (Αγόρι, σ').

Μαγική λύση της μοναξιάς

Με ένα μαγικό τρόπο (με συνδέσεις πέρα από τη λογική) αντιμετωπίζεται η μοναξιά

που προέρχεται από την κάθε λογής απώλεια των αγαπημένων προσώπων. Η λύση αυτή προσδιάζει στην προβολική μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε (ιστορία/παραμύθι).

«Το κορίτσι βρέθηκε σ' ένα μέρος που όλα ήταν σκοτεινά και δεν υπήρχε τίποτε άλλο από αυτή. Τότε πρόσεξε πως δεν είναι ωραία να είσαι μόνος σου. Η μοναξιά είναι το χειρότερο πράγμα. Τότε φώναξε με όλη της τη φωνή: Δεν αντέχω τη μοναξιά! Τότε βρέθηκε αμέσως στο σπίτι της μαζί με τους γονείς της κι έζησαν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα». (Αγόρι, ε').

«Ήταν μια φορά κι έναν καιρό μια καλή γυναίκα που δεν είχε παιδιά κι ένιωθε μεγάλη μοναξιά. Κι έκανε μια προσευχή στο φεγγάρι για να της χαρίσει ένα παιδί και να μη νιώθει τόσο μόνη. Το φεγγάρι δεν της χάλασε το χατίο και της χάρισε ένα μικρό κοριτσάκι που ήταν σαν μια μικρή μελισσούλα». (Κορίτσι, στ').)

Καταφυγή στη φύση

Η φύση μπορεί να είναι ένας τρόπος αντιμετώπισης της μοναξιάς, φαίνεται όμως ότι προσφέρει προσωρινή ανακούφιση.

«Η μόνη της συντροφιά ήταν η φύση γύρω της». (Κορίτσι, στ').)

«Ένιωθα το αεράκι να μου κάνει συντροφιά, μα εγώ ήθελα με κάποιον να μιλήσω». (Αγόρι, ε').

Αναξήτηση παρηγοριάς στο Θεό

Αναφέρεται ως η έσχατη λύση όταν άλλοι τρόποι αντιμετώπισης της μοναξιάς δεν έχουν αποδειχτεί αποτελεσματικοί.

«Ο μόνος που είχε ήτανε ο Θεός, γιατί πίστευε ότι μιλούσε με τον ίδιο το Θεό και με τους ίδιους τους γονείς του». (Κορίτσι, στ').)

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Όπως δείχνουν τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, τα παιδιά σχολικής ηλικίας συνδέουν αυθόρυμητα τη μοναξιά με την οικογένεια. Η έμφαση που έχει δοθεί μέχρι σήμερα, στη διεθνή βιβλιογραφία, στη σχέση της μοναξιάς με άλλα διαπροσωπικά και κοινωνικά πλαίσια (ομάδα των συνομηλίκων, φιλία) έχει οδηγήσει στην παραμεληθητή του ρόλου της οικογένειας. Η συμβολή της παρούσας έρευνας είναι ότι, με μια πολυμεθοδολογική προσέγγιση (που περιλαμβανει και προβολικές μεθόδους), εξέτασε το πώς τα ίδια τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μοναξιά μέσα στην οικογένεια, κάτι που η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας έδειξε ότι έχει αγνοηθεί. Επίσης, εξέτασε το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται τους τρόπους αντιμετώπισης της μοναξιάς, με εστίαση πάλι στην οικογένεια, ένα θέμα που επίσης έχει παραμεληθεί από τους ερευνητές, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τους ενηλίκους και τους εφήβους.

Τα παιδιά σχολικής ηλικίας, σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, αντιλαμβάνονται τη μοναξιά ως ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, ως μια επώδυνη συναισθηματική εμπειρία, η οποία σχετίζεται με τη γνωστική εκτίμηση των ελλειψμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια, καθώς και με ιδιαίτερες διαπρο-

σωπικές καταστάσεις και πλαίσια που ενδέχεται να αυξάνουν ή ακόμα και να προκαλούν τη μοναξιά. Επιπλέον, τα παιδιά αναφέρουν μια μεγάλη ποικιλία τρόπων αντιμετώπισης της μοναξιάς, άλλοι από τους οποίους είναι θετικοί και άλλοι αρνητικοί, άλλοι υπάγονται στον έλεγχο του παιδιού και άλλοι όχι, άλλοι είναι περισσότερο ζεαλιστικοί και εφικτοί και άλλοι λιγότερο.

Η πολύ διαδεδομένη και αποδεκτή, παλαιότερα, άποψη του Weiss (1973, σ. 90) ότι η μοναξιά εμφανίζεται «μόνο στην εφηβεία, τότε που εγκαταλείπονται οι γονείς ως μορφές δεσμού» δεν ισχύει πλέον, όχι μόνο γιατί στην εφηβεία οι γονείς μορφές δεν εγκαταλείπονται, αλλά και γιατί η μοναξιά κάνει την εμφάνισή της πολύ ενωδιτέρα στη ζωή του ανθρώπου.

Ο Freud (1905/1953, σ. 224) είχε υποστηρίξει ότι «το άγχος των παιδιών δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια έκφραση του γεγονότος πως έχασαν το πρόσωπο που αγαπούν» και συνέδεσε το σκοτάδι, την απουσία των αγαπημένων προσώπων και τη μοναξιά, γράφοντας (Freud, 1917/1963, σ. 414): «Άκουσα κάποτε ένα παιδί που φοβόταν το σκοτάδι να φωνάζει στο διπλανό δωμάτιο: «Θεία, μίλα μου, φοβάμαι». «Κι αν σου μιλήσω δηλαδή; Αφού δε με βλέπεις», του αποκρίθηκε εκείνη. Και το παιδί απάντησε: «Όταν κάποιος μιλάει, όλα γίνονται πιο φωτεινά»».

Η μοναξιά στην οικογένεια, όπως προκύπτει από τα ευρήματα αυτής της έρευνας, γίνεται αντίληψή μόνο ως μια επώδυνη εμπειρία. Ακόμα και στις λίγες περιπτώσεις που τα παιδιά αναφέρουν ότι χαίρονται που έμειναν μόνα τους (π.χ., μόνος στο σπίτι, φυγή από το σπίτι), αυτή η χαρά διαρκεί πολύ λίγο και τη διαδέχεται η οδυνηρή συνειδητοποίηση της μοναξιάς (για το πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά την επώδυνη μοναξιά, την κυριολεκτική μοναξιά και τη μοναχικότητα βλέπε Γαλανάκη, 2003a). Τα παιδιά φαίνεται να γνωρίζουν –και αυτό είναι αναμενόμενο εφόσον οι δεσμοί τους με την οικογένεια είναι ακόμα πολύ ισχυροί και διαπερνούν κάθε πτυχή της ζωής τους– ότι η μοναξιά που προκαλείται από και μέσα στην οικογένεια είναι καθοριστική για τη μετέπειτα ζωή τους: το παιδί γνωρίζει ότι δεν μπορεί να συνέλθει εύκολα από τη μόνιμη ή προσωρινή απώλεια είτε των ίδιων των γονέων (ή άλλων μελών της οικογένειας) είτε της αγάπης τους – και γνωρίζει ακόμα ότι ίσως να μη συνέλθει ποτέ.¹

Γενικά, το θέμα της απώλειας είναι ένα κυρίαρχο θέμα στην αντίληψη της μοναξιάς και στη σχέση της εμπειρίας αυτής με την οικογένεια. Μία επιπλέον διάσταση αυτού του θέματος είναι η αναφορά πολλών παιδιών στην κατάσταση κατά την οποία «χάνονται» κάπου (π.χ., σε ένα δάσος), τους «χάνουν» οι γονείς τους κτλ. Η Anna Freud (1967) είχε υποστηρίξει ότι αν η σχέση του παιδιού με τους γονείς του δεν είναι ικανοποιητική (π.χ., οι γονείς εκδηλώνουν αμφιθυμία ή έντονη επιθετικότητα που επισκιάζει την αγάπη ή απλώς τα συναισθήματά τους είναι προσωρινά στραμ-

1. Σε πολλές προφορικές και γραπτές ιστορίες των παιδιών του δείγματος της έρευνας ανιχνεύει κανείς το περιεχόμενο και τη δομή του «οικογενειακού μυθιστορήματος», αυτής της συχνής φαντασίωσης του παιδιού κατά τη λανθάνουσα περίοδο, όπως την περιέχομενη στην εργασία του Freud (1909/1959). Το παιδί αρέσκεται να φαντάζεται ότι ήταν έκθετο βρέφος, ότι οι γονείς του δεν είναι οι πραγματικοί, ότι έχει υιοθετηθεί από αυτούς, ότι οι πραγματικοί του γονείς είναι ανώτεροι τάξης, πλούσιοι και ευγενείς κ.ο.κ. Το οικογενειακό μυθιστόρημα φαίνεται εδώ ότι σχετίζεται άμεσα με τη μοναξιά του παιδιού στην οικογένεια (βλέπε και Γαλανάκη, 2003γ).

μένα αλλού), είναι πιθανό, μεταξύ άλλων, το παιδί να νιώθει χαμένο ή ακόμα και να χάνεται πραγματικά, σε συνθήκες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν (με το μηχανισμό της εκλογίκευσης) το γεγονός αυτό –π.χ., μέσα στο πλήθος, σε ένα μεγάλο κατάστημα κτλ.–, αλλά που είναι ταυτόχρονα τόσο συνήθεις, ώστε να μην είναι η πραγματική αιτία. Στην περίπτωση αυτή, το παιδί ταυτίζεται απόλυτα με τους χαμένους για εκείνο γονείς και χάνεται το ίδιο. Τα παιδιά λοιπόν στην έρευνα αυτή συνέδεαν συχνά αυτού του είδους την απώλεια με τη μοναξιά μέσα στην οικογένεια.

Η απώλεια των γονέων ή της αγάπης τους, που οδηγεί το παιδί στη μοναξιά, ισοδυναμεί, για πολλά παιδιά, όπως έδειξε η έρευνα αυτή, με την απώλεια της αγάπης και όλων των άλλων προσώπων – τουλάχιστον στην αρχή, μέχρι να επανορθωθεί η σχέση ή να βρεθεί μια καινούργια οικογένεια. Η άποψη του Bowlby (1973b, σ. 238) ότι «ένα ανεπιθύμητο παιδί είναι πιθανό όχι μόνο να νιώθει ανεπιθύμητο από τους γονείς του, αλλά και να πιστεύει ότι είναι ουσιαστικά ανεπιθύμητο από όλους» επιβεβαιώνεται από την πλοκή των ιστοριών που αφηγούνται τα παιδιά.

Η ευκολία με την οποία τα ίδια τα παιδιά συνδέουν τη μοναξιά, την τρέλα και το θάνατο θυμίζει έντονα τον κλασικό ορισμό της μοναξιάς που έδωσε η Frieda Fromm-Reichmann (1959/1990, σ. 309): «Το είδος της μοναξιάς που συζητώ είναι μη δημιουργική, αν όχι αποδιοργανωτική, και εμφανίζεται, ή οδηγεί, τελικά στην εκδήλωση ψυχωτικών καταστάσεων», καθώς και την άποψή της ότι «σε τελική ανάλυση, το άγχος και ο φόβος της αληθινής μοναξιάς συναντιούνται στο σημείο στο οποίο είναι και τα δύο προσδοκία του φόβου της έσχατης απομόνωσης και του έσχατου αποχώρισμού, της ασύλληπτης απόλυτης μοναξιάς, που είναι ο θάνατος» (σ. 330). Δεν είναι τυχαίο ότι η ίδια υποστήριξε πως ίσως μόνο τα παιδιά έχουν την ανεξαρτησία και το θάρρος να αναγνωρίσουν τη μοναξιά τους ή έχουν την έλλειψη φαντασίας και την αδυναμία να αποκρύψουν τα συναισθήματά τους, ενώ οι ενήλικοι τείνουν να εξοβελίζουν από τη μνήμη τους τις εμπειρίες της μοναξιάς, εξαιτίας του τρομακτικού και ανοίκειου χαρακτήρα της.

Πολλά παιδιά που πήραν μέρος στην έρευνα είχαν την τάση να ορίζουν τη μοναξιά ως πόθο και νοσταλγία όχι μόνο για τα αγαπημένα πρόσωπα όταν αυτά λείπουν ή για τη χαμένη αγάπη τους, αλλά και για κάτι αόριστο που λείπει. Αυτή η τάση μπορεί να ερμηνεύεται με βάση διάφορες ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης.

Για παράδειγμα, η Melanie Klein (1963/1975), στη μελέτη που αφιέρωσε στη μοναξιά έκανε λόγο, μεταξύ άλλων, και για τη σύγκρουση που βιώνει το Εγώ, κατά την παρανοειδή-σχιζοειδή θέση, ανάμεσα στην αναζήτηση της απαρτίωσης, που θα το προστατεύει από τις καταστροφικές ενορμήσεις, και στο φόβο της απαρτίωσης, καθώς οι ενορμήσεις αυτές μπορεί να θέσουν σε κίνδυνο το εσωτερικευμένο καλό αντικείμενο και τα καλά στοιχεία του εαυτού. Αυτή η επώδυνη διαδικασία βιώνεται ως μοναξιά και απομόνωση, ως κατάσταση κατά την οποία είναι κανείς μόνος του, με το κακό κομμάτι του εαυτού του. Η απόλυτη απαρτίωση δεν είναι ποτέ δυνατή, άρα η μοναξιά είναι αναπόφευκτη – ανεξάρτητα από τους συγκεκριμένους παράγοντες του περιβάλλοντος του παιδιού. Η Klein (1963/1975, σ. 300) χαρακτηρίζε τη μοναξιά ως «πόθο για μια ακατόρθωτη τέλεια εσωτερική κατάσταση», έναν πόθο που ακολουθεί τον άνθρωπο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Επίσης, η Margaret Mahler (Mahler, Pine & Bergman, 1975) έκανε λόγο για την απώλεια της παντοδύναμης δυαδικής ενότητας με τη μητέρα, μιας κατάστασης από-

λυτης αρμονίας, την οποία τείνει ο άνθρωπος να αναζητά σε όλη του τη ζωή, για να αντιμετωπίσει την αίσθηση ότι είναι μόνος και αβοήθητος.

Και ο Daniel Stern (1985) υποστήριξε ότι η συμβολική λειτουργία, που κάνει την εμφάνισή της από το δεύτερο μισό περίπου του δεύτερου έτους της ζωής, προκαλεί ένα διχασμό ανάμεσα στην εμπειρία που ζούμε και την εμπειρία που αναπαριστούμε, και αυτός εκδηλώνεται ως κρίση στην κατανόηση του εαυτού και της εμπειρίας του, ως αποξένωση από ένα κομψάτι του εαυτού, ως απώλεια της ενότητας των αισθήσεων, της εμπειρίας της ολότητας, της προηγούμενης αρμονίας. Ο διχασμός αυτός μας ακολουθεί σε όλη μας τη ζωή.

Αρκετά παιδιά επίσης απάντησαν ότι μοναξιά σημαίνει να νιώθουν αποκλεισμένα, στο περιθώριο της οικογενειακής ζωής. Για να ερμηνεύσει τη μοναξιά με τη μορφή του αισθήματος του ανθρώπου ότι δεν ανήκει κάπου, η Klein (1963/1975) υποστήριξε ότι ορισμένα από τα στοιχεία του εαυτού δεν είναι διαθέσιμα, γιατί διχάζονται και προβάλλονται στους άλλους, με αποτέλεσμα να νιώθει κανείς ότι δεν κατέχει απολύτως τον εαυτό του, δεν ανήκει σε αυτόν και επομένως σε κανέναν άλλο, να νιώθει αυτά τα χαμένα κομψάτια του εαυτού του σαν απομονωμένα.

Η διάσταση της υλικής υποστήριξης-ασφάλειας στην οποία, όταν υπάρχουν ελλείμματα, το παιδί δηλώνει ότι νιώθει μοναξιά δεν είχε εντοπιστεί από τους Hymel και συν. (1999), κι αυτό αποτελεί μια σημαντική παράλειψή τους. Όπως είδαμε στην ανασκόπηση των υποθέσεων που έχουν μέχρι τώρα διατυπωθεί και ερευνηθεί για τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς, η σχέση ανάμεσα στην οικογένεια ως ασφαλή βάση και τη μοναξιά έχει ήδη αρχίσει να μελετάται εμπειρικά και αποτελεί έναν τομέα πρόσφρογ για έρευνα. Επιπλέον, το ότι τα παιδιά αναφέρουν τη μοναξιά ως αποτέλεσμα της απώλειας αγαπημένων προσώπων ή της αγάπης τους έρχεται να υποστηρίξει την άποψη του Weiss (1973, σ. 36) ότι «η μοναξιά είναι μια αντίδραση στην απουσία των σημαντικών άλλων και βασίζεται σε μηχανισμούς που κάποτε πρέπει να είχαν συμβάλει στην επιβίωση του είδους και οι οποίοι παραμένουν μέχρι σήμερα κρίσιμοι για την ευημερία του ατόμου» και, γενικότερα, την άποψη για τη φυλογενετικά καθορισμένη προσαρμοστική λειτουργία της μοναξιάς, την οποία εξέφρασε και ο Bowlby (1973a, b).

Ο Weiss (1973, 1987), γράφοντας για τη μοναξιά των ενηλίκων, είχε διακρίνει δύο τύπους μοναξιάς: τη συναισθηματική μοναξιά, που απορρέει από την απουσία μιας μορφής δεσμού, και την κοινωνική μοναξιά, που απορρέει από την απουσία ενός κοινωνικού δικτύου. Για τη συναισθηματική μοναξιά είχε υποστηρίξει ότι τα συμπτώματα που τη συνοδεύουν θυμίζουν τη δυσφορία και το άγχος του μικρού παιδιού που νιώθει ότι έχει εγκαταλειφθεί από τους γονείς του και φάίνεται να αποτελούν επαναβίωση ενός πρωταρχικού άγχους: του άγχους αποχωρισμού. Θα προσθέταμε ότι είναι πολύ πιθανό αυτή η απουσία της μορφής δεσμού –που τόσο συχνά αναφέρουν τα παιδιά στην έρευνα αυτή– να τα προδιαθέτει βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα για την εκδήλωση συναισθηματικής μοναξιάς. Αυτό το εκφράζουν τα παιδιά που δηλώνουν ότι, μετά την απώλεια των γονέων ή της αγάπης τους, δεν μπορούν να διαμορφώσουν καμία άλλη σχέση και μένουν μόνα μια ολόκληρη ζωή.

Επίσης, ο Weiss (1973, 1987) υποστήριξε ότι η μείωση του ενός τύπου μοναξιάς δε σημαίνει μείωση και του άλλου τύπου. Μολονότι υποθέτει κανείς ότι αυτό μπορεί να συμβαίνει στα παιδιά, ωστόσο στις γραπτές ιστορίες τους αρκετά παιδιά δηλώνουν

άμεσα ότι, παρά την απώλεια των γονέων σε μικρή ηλικία, μπορούν ακόμα και να ευτυχίσουν στο μέλλον εάν βρουν ένα σύντροφο για γάμο και δημιουργήσουν οικογένεια ή έναν πολύ στενό φίλο. Με άλλα λόγια, η συναισθηματικό τύπου μοναξιά αντιμετωπίζεται με τη διαμόρφωση ενός άλλου στενού συναισθηματικού δεσμού, που λειτουργεί ως υποκατάστατος δεσμού. Όσο για την αντιμετώπιση της μοναξιάς στο παρόν, κατά την παιδική ηλικία, η επανόρθωση της σχέσης ή και της αγάπης των γονέων σημαίνει το τέλος όχι μόνο της συναισθηματικής αλλά και της κοινωνικής μοναξιάς, καθώς, όπως δηλώνουν τα ίδια τα παιδιά, από την ασφαλή βάση της οικογένειας (Bowlby, 1988) το παιδί εξοριάζει για να αποκτήσει φίλιες και ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων που το ικανοποιούν.

Είναι επίσης πολύ πιθανό, με βάση τα ευρήματα αυτής της έρευνας, το ότι οι προ-έφηβοι και οι νεαροί έφηβοι συνδέουν τον αγώνα τους για ανεξαρτητοποίηση από τους γονείς με τη μοναξιά. Η ανεξαρτητοποίηση αυτή αποτελεί ένα βασικό αναπτυξιακό στόχο της εφηβείας, ενέχει όμως, όπως αρχίζουν να αντιλαμβάνονται τα ίδια τα παιδιά, τον κίνδυνο της απομάκρυνσης (σωματικής και ψυχικής) από τους γονείς τους, τον κίνδυνο της αποδέσμευσης, που οδηγεί στη μοναξιά. Η απομάκρυνση αυτή, όπως φαίνεται στις ιστορίες των παιδιών, και άρα η εμπειρία της μοναξιάς, είναι προσωρινά ευχάριστη, επιθυμητή από το παιδί και αναπόφευκτη. Άλλα η εύρεση της προσωρικής ταυτότητας γίνεται μόνο, κατά τις δηλώσεις των παιδιών, μέσω της επαναπροσέγγισης των γονέων και της συμφιλίωσης με αυτούς. Τα ευρήματα αυτά είναι σύστοιχα με τη θεωρία «αποχωρισμού-εξατομίκευσης» (Blos, 1962; Mahler et al., 1975), καθώς και με τις νεότερες, έρευνητικά τεκμηριωμένες, απόψεις για την ανάπτυξη της αυτονομίας και την ανεξαρτητοποίηση των εφήβων μέσα σε ένα πλαίσιο διατήρησης των σχέσεών τους με τους γονείς (π.χ., Cooper, Grotevant & Condon, 1983; Ryan & Lynch, 1989; Steinberg & Silverberg, 1986).

Ο Winnicott (1958, σ. 232), γράφοντας για το μεταβατικό αντικείμενο, αναφέρει ότι και στην παιδική ηλικία μπορεί να συνεχιστεί η χρήση του, ώστε «να είναι απολύτως απαραίτητο στο παιδί για να αποκομιθεί, ή σε στιγμές μοναξιάς ή όταν υπάρχει απειλή από καταθλιπτική διάθεση», ή, όπως δηλώνει σε άλλο σημείο, είναι μια άμυνα κατά του άγχους καταθλιπτικού τύπου. Στην έρευνα αυτή, διαπιστώθηκε ότι ένας τρόπος αντιμετώπισης της μοναξιάς, του οποίου μάλιστα τα παιδιά έχουν επίγνωση, είναι η ζωή σε αυτή την «ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας» ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα. Η χρήση των μεταβατικών αντικειμένων και φαινομένων, την οποία επιτρέπει το διευκολυντικό οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού από την αρχή της ζωής, είναι ο «πρόγονος» της δημιουργικής δραστηριότητας και, κατ' επέκταση, της οικοδόμησης του πολιτισμού. Πολλά παιδιά στην έρευνα αυτή δήλωσαν ότι αντιμετωπίζουν τη μοναξιά με δημιουργικές δραστηριότητες. (Για τη μοναξιά στη θεωρία του Winnicott βλέπε Γαλανάκη 2003β.)

Οι πολύ συχνές αναφορές κυρίως των μικρότερων παιδιών (ηλικίας περίπου 6,5-7,5 ετών) στη μοναξιά κατά την προσωρινή, καθημερινή απουσία των γονέων από το σπίτι –στις οποίες η μοναξιά σχετίζεται με το φόβο και το άγχος αποχωρισμού– δείχνουν τη δυσκολία που χαρακτηρίζει τα παιδιά της ηλικίας αυτής να μένουν μόνα. Παράλληλα είναι στάνεις οι αναφορές των παιδιών αυτής της ηλικίας σε στιγμές κατά τις οποίες απολαμβάνουν τη μοναξιά στο σπίτι κατά την απουσία των γονέων και την αξιοποιούν δημιουργικά. Η ικανότητα του παιδιού να μένει μόνο του, την οποία

ο Winnicott (1965) συνέδεσε πάλι με την παρουσία μιας αρκετά καλής μητέρας που βαθμιαία εσωτερικεύεται, είναι ακόμα, όπως φαίνεται, σε φάση οικοδόμησης στην αρχή της παιδικής ηλικίας.

Η έρευνα αυτή επικεντρώθηκε στην υποκειμενική εμπειρία των παιδιών του γενικού πληθυσμού, όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις και την προβολική μέθοδο της ιστορίας/παραμυθιού, και δεν εξέτασε πιθανές αποκλίσεις, από ποσοτική και ποιοτική άποψη, ως προς την εμπειρία της μοναξιάς, όπως, για παράδειγμα, ποιο είναι το περιεχόμενο της μοναξιάς σε παιδιά που πληρούν τα κριτήρια για τη διαταραχή άγχους αποχωρισμού (κατά το DSM-IV). Η πανανθρώπινη μοναξιά αναμένεται να είναι μια διαστρεβλωμένη και αποκλίνουσα εμπειρία στα παιδιά εκείνα που έχουν υποστεί πρώιμα ψυχικά τραύματα, κυρίως στη δημιουργία του δεσμού με τα σημαντικά πρόσωπα (αυτό το συζήτησε και η Anna Freud [Freud & Burlingham, 1944; Freud & Dann, 1951] – βλέπε και Γαλανάκη, 2002) και αποτελεί ένα χώρο πρόσφροδο για έρευνα.

Καταλήγοντας, διαπιστώνουμε, με βάση τα ευρήματα της έρευνας αυτής στην οποία εφαρμόστηκε μια πολυμεθοδολογική προσέγγιση, ότι τα παιδιά σχολικής ηλικίας συσχετίζουν αυθόρυμητα τη μοναξιά με την οικογένεια – την οικογενειακή κατάσταση, τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά των μελών της οικογένειας και τις μεταξύ τους σχέσεις. Κατά την αντίληψη και την εμπειρία των παιδιών σε όλο το εύρος της σχολικής ηλικίας, η οικογένεια παίζει καθοριστικό ρόλο στην εκδήλωση, στην ενίσχυση και τη μείωση της μοναξιάς των παιδιών και των ενηλίκων. Στοιχεία των μέχρι σήμερα διατυπωμένων υποθέσεων, που αναφέρομε στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, για τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς (θεωρία του δεσμού, υπόθεση της ναρκισσιστικής παραβίασης, υπόθεση της δια-γενεακής μετάδοσης της μοναξιάς, υπόθεση του τρόπου ανατροφής του παιδιού και υπόθεση της προώθησης από τους γονείς των σχέσεων με τους συνομηλίκους) είναι εμφανή στις απόψεις των παιδιών. Με δεδομένο ότι η επώδυνη μορφή της μοναξιάς έχει αρνητικές επιπτώσεις για την ανάπτυξη και την ψυχική υγεία του ανθρώπου, η οπτική γωνία των παιδιών για τη σχέση οικογένειας-μοναξιάς, η οποία παρουσάζεται στην έρευνα αυτή, θεωρείται πολύ σημαντική για την κατανόηση της προσωπικής, υποκειμενικής εμπειρίας των παιδιών και για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών προγραμμάτων παρέμβασης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ερωτήσεις της συνέντευξης

1. Τι είναι η μοναξιά;
2. Πότε νιώθει μοναξιά ένα παιδί;
3. Ποια πράγματα μπορεί να κάνουν ένα παιδί να νιώθει μοναξιά;
4. Τι μπορεί να κάνει ένα παιδί που νιώθει μοναξιά για να σταματήσει να νιώθει έτσι;
5. Πότε σου συμβαίνει να νιώθεις μοναξιά;
6. Πώς το καταλαβαίνεις ότι νιώθεις μοναξιά;
7. 'Όταν νιώθεις μοναξιά, τι κάνεις για να σταματήσεις να νιώθεις έτσι;

8. Οι μεγάλοι νιώθουν μοναξιά;
9. Πότε οι μεγάλοι νιώθουν μοναξιά;
10. Ποια πράγματα κάνουν τους μεγάλους να νιώθουν μοναξιά;
11. Πώς καταλαβαίνεις ότι ένας μεγάλος νιώθει μοναξιά;
12. Τι κάνουν οι μεγάλοι που νιώθουν μοναξιά για να σταματήσουν να νιώθουν έτσι;

B I B L I O G R A P H Y

- ANDERSSON L. (1990). Narcissism and loneliness. *International Journal of Aging and Human Development*, 30: 81-94.
- ANDERSSON L., MULLINS L. C. & JOHNSON P.D. (1987). Parental intrusion versus social isolation. In M. Hojat & R. Crandall (eds), *Loneliness: Theory, research, and applications* (σ. 125-134). San Rafael, CA: Select Press.
- ASHER S.R., HYMEL S. & RENSHAW P.D. (1984). Loneliness in children. *Child Development*, 55: 1456-1464.
- ASHER S.R., PARKHURST J.T., HYMEL S. & WILLIAMS G.A. (1990). Peer rejection and loneliness in childhood. In S.R. Asher & J.D. Coie (eds), *Peer rejection in childhood* (σ. 253-273). New York: Cambridge University Press.
- ASHER S.R. & WHEELER V.A. (1985). Children's loneliness: A comparison of rejected and neglected peer status. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53: 500-505.
- BERLIN L.J., CASSIDY J. & BELSKY J. (1995). Loneliness in young children and infant-mother attachment: A longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly – Journal of Developmental Psychology*, 41: 91-103.
- BLOS P. (1962). *On adolescence: A psychoanalytic interpretation*. Glencoe, IL: Free Press.
- BOIVIN M., POULIN F. & VITARO F. (1994). Depressed mood and peer rejection in childhood. *Development and Psychopathology*, 6(3), 483-498.
- BOWLBY J. (1973a). Affectional bonds: Their nature and origin. In R.S. Weiss (ed.), *Loneliness: The experience of emotional and social isolation* (σ. 38-52). Cambridge, MA: MIT Press.
- BOWLBY J. (1973b). *Attachment and loss. Vol 2: Separation. Anxiety and anger*. London: Hogarth Press.
- BOWLBY J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- BURLINGHAM D.T. (1945). The phantasy of having a twin. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1: 205-210.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ E. (2000). *Τα παιδιά μιλούν για τη μοναξιά*. Αδημοσίευτο χειρόγραφο, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ E. (2002, Νοέμβριος). *Ο πόλεμος, ο αποχωρισμός και η ζωή στο ίδρυμα ως πηγές της μοναξιάς των παιδιών: Οι παρατηρήσεις της Anna Freud*. Ανακοίνωση στο συνέδριο «Το παιδί και η κουνωνία στη δίνη του ψυχολογικού τραύματος», Εταιρεία για την Ψυχική Υγεία Παιδιών και Εφήβων, Αθήνα.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ E. (2003a, Μάιος). *Επώδυνη μοναξιά, ευεργετική μοναξιά, «είμαι μόνος», μονα-*

- χικότητα: Γνωρίζουν τα παιδιά τι είναι; Ανακοίνωση στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Ελληνική Ψυχολογική Εταιρεία – Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2003β). Η μοναξιά στη θεωρία του Winnicott. *Επιστημονική Επετηρούς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Τόμος ΛΔ', 131-150.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. (2003γ). Θέματα αναπτυξιακής ψυχολογίας. *Γνωστική – κοινωνική – συναίσθηματική ανάπτυξη*. Αθήνα: Ατραπός.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. & ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ Η. (1996). Αντιμετώπιση προβλημάτων της καθημερινής ζωής: Η περιπτώση της μοναξιάς των παιδιών. *Ψυχολογία, Το περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας* [Ειδικό τεύχος: Θέματα Εξελικτικής Ψυχολογίας], 3(2), 72-84.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. & ΜΠΕΖΕΒΕΓΚΗΣ Η. (υπό διμοσίευση). *Η μοναξιά στο παιδί σχολικής ηλικίας. Πώς την ορίζει, πού την αποδίδει και πώς την αντιμετωπίζει*. Πρακτικά του 8ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Ψυχολογικής Έρευνας, Ελληνική Ψυχολογική Εταιρεία – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- CASSIDY J. & BERLIN L.J. (1999). Understanding of the origins of childhood loneliness: Contributions of attachment theory. In K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 34-55). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- COOPER C.R., GROTEVANT H.D. & CONDON S.M. (1983). Individuality and connectedness in the family as a context for adolescent identity formation and role-taking skill. In H.D. Grotewant & C.R. Cooper (eds), *Adolescent development in the family* (σ. 43-59). San Francisco: Jossey-Bass.
- DAVIS M.H. & FRANZOI S.L. (1986). Adolescent loneliness, self-disclosure, and private self-consciousness: A longitudinal investigation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51: 595-608.
- DITOMMASO E., BRANNEN-MCNULTY C., ROSS L. & BURGESS M. (in press). Attachment styles, social skills and loneliness in young adults. *Personality and Individual Differences*.
- FRANZOI S.L. & DAVIS M.H. (1985). Adolescent self-disclosure and loneliness: Private self-consciousness and parental influences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48: 768-780.
- FREUD A. (1967). About losing and being lost. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22: 9-19.
- FREUD A. & BURLINGHAM D. (1944). Infants without families: The case for and against residential nurseries. In A. Freud (1973), *Infants without families: Reports on the Hampstead Nurseries, 1939-1945*. New York: International Universities Press.
- FREUD A. & DANN D. (1951). An experiment in group upbringing. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 6: 127-168.
- FREUD S. (1953). Three essays on the theory of sexuality. In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 7, σ. 123-243). London: Hogarth Press (original work published 1905).
- FREUD S. (1959). Family romances. In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 9, σ. 235-241). London: Hogarth Press (original work published 1909).
- FREUD S. (1963). Anxiety. In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 16, σ. 392-411). London: Hogarth Press (original work published 1917).
- FROMM-REICHMANN F. (1990). Loneliness. *Contemporary Psychoanalysis*, 26, 305-330 (original article published 1959).
- GALANAKI E. (in press). Teachers and loneliness: The children's perspective. *School Psychology International*.
- GALANAKI E. & KALANTZI-AZIZI A. (1999). Loneliness and social dissatisfaction: Its relation with children's self-efficacy for peer interaction. *Child Study Journal*, 29(1), 1-21.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΞΙΑ: Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

- GOOSSENS L., MARCOEN A., VAN HEES S. & VAN DE WOESTIJNE O. (1998). Attachment style and loneliness in adolescence. *European Journal of Psychology of Education*, 13: 529-542.
- HECHT D.T. & BAUM S.K. (1984). Loneliness and attachment patterns in young adults. *Journal of Clinical Psychology*, 40: 193-197.
- HENWOOD P.G. & SOLANO C.H. (1994). Loneliness in young children and their parents. *Journal of Genetic Psychology*, 155: 35-45.
- HYMEL S., TARULLI D., HAYDEN-THOMSON L. & TERRELL-DEUTSCH B. (1999). Loneliness through the eyes of children. In K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence* (σ. 80-106). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- KERNS K.A., KLEPAC L. & COLE A. (1996). Peer relationships and preadolescents' perceptions of security in the child-mother relationship. *Developmental Psychology*, 32: 457-466.
- KLEIN M. (1963). On the sense of loneliness. In M. Klein (1975), *Envy and gratitude and other works 1946-1963* (σ. 300-313). New York: Free Press.
- LAROSE S. & BOIVIN M. (1997). Structural relations among attachment working models of parents, general and specific support expectations, and personal adjustment in late adolescence. *Journal of Social and Personal Relationships*, 14: 579-601.
- LAROSE S. & BOIVIN M. (1998). Attachment to parents, social support expectations, and socioemotional adjustment during the high school-college transition. *Journal of Research on Adolescence*, 8: 1-27.
- LAROSE S., GUAY F. & BOIVIN M. (2002). Attachment, social support, and loneliness in young adulthood: A test of two models. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28: 684-693.
- LOBDELL J. & PERLMAN D. (1986). The intergenerational transmission of loneliness: A study of college females and their parents. *Journal of Marriage and the Family*, 48: 589-595.
- MAHLER M.S., PINE F. & BERGMAN A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- MIJUSKOVIC B.L. (1979). *Loneliness in philosophy, psychology, and literature*. Assen, The Netherlands: Van Gorcum.
- MOUSTAKAS C.E. (1961). *Loneliness*. New York: Prentice Hall.
- PARKER J.C. & ASHER S.R. (1993). Friendship and friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance and feelings of loneliness and social dissatisfaction. *Developmental Psychology*, 29: 611-621.
- PEPLAU L.A. & PERLMAN D. (eds) (1982). *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: Wiley.
- RO滕BERG K.J. (1999). Parental antecedents of children's loneliness. In K.J. Rotenberg & S. Hymel (eds), *Loneliness in childhood and adolescence*. Cambridge, MA: Cambridge University Press (σ. 176-200).
- RO滕BERG K.J. & HYMEL S. (eds) (1999). *Loneliness in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- RYAN R.M. & LYNCH J.H. (1989). Emotional autonomy versus detachment: Revisiting the vicissitudes of adolescence and young adulthood. *Child Development*, 60: 340-356.
- STEINBERG L. & SILVERBERG S.B. (1986). The vicissitudes of autonomy in early adolescence. *Child Development*, 57: 841-851.
- STERN D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant: A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- STRAUSS A.L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- VON WITZLEBEN H.D. (1958). On loneliness. *Psychiatry*, 21: 37-43.

- WEISS R.S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge: MIT Press.
- WEISS R.S. (1974). The provisions of social relationships. In Z. Rubin (ed.), *Doing unto others: Joining, molding, conforming, helping, loving* (σ. 17-26). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- WEISS R.S. (1987). Reflections on the present state of loneliness research. In M. Hojat & R. Crandall (eds), *Loneliness: Theory, research, and applications* (σ. 1-16). San Rafael, CA: Select Press.
- WINNICOTT D.W. (1958). *Collected papers: Through pediatrics to psychoanalysis*. New York: Basic Books.
- WINNICOTT D.W. (1965). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. New York: International Universities Press.
- WINNICOTT D.W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έρευνα αυτή εξετάζει το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μοναξιά μέσα στην οικογένεια και τους τρόπους αντιμετώπισής της. Η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας έδειξε ότι οι διαστάσεις αυτές δεν έχουν γίνει μέχρι τώρα αντικείμενο έρευνας. Η έρευνα αυτή αποτελεί μέρος ενός ερευνητικού προγράμματος που εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μοναξιά, τις αιτίες της και τις στρατηγικές αντιμετώπισής της.

Διεξήχθησαν συνεντεύξεις (το πέριεχόμενό τους διαμορφώθηκε με βάση προκαταρκτικές έρευνες) και χρησιμοποιήθηκε η προβολική μέθοδος της προφορικής ιστορίας για τη μοναξιά με 180 παιδιά β', δ' και στ' δημοτικού. Επίσης, ζητήθηκε από 758 παιδιά ε' και στ' δημοτικού μια γραπτή ιστορία για τη μοναξιά.

Οι απαντήσεις των παιδιών για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη μοναξιά μέσα στην οικογένεια συζητούνται με αναφορά σε θεωρητικές προσεγγίσεις (κυρίως ψυχαναλυτικές) της ανάπτυξης και της ψυχοπαθολογίας του παιδιού. Αναδεικνύεται η σημασία των ευρημάτων της έρευνας αυτής για τη διαμόρφωση ενός αναπτυξιακού μοντέλου εργατικής της μοναξιάς του παιδιού – το μοντέλο αποτελεί ένα πρόσφατο ζητούμενο στο χώρο της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

Λέξεις-κλειδιά: μοναξιά, οικογένεια, παιδική ηλικία, αντιλήψεις, αντιμετώπιση.

ABSTRACT

The aim of this study was to investigate school-age children's perceptions and experience of family-related loneliness, and of coping with it. The literature review showed that these dimensions have not been empirically investigated. This study is part of a larger research program that examined children's perceptions of loneliness and its causes, as well as coping with loneliness strategies.

Individual interviews were conducted (the interview was constructed on the basis of two pilot studies) and the projective technique of oral story was used with 180 second, fourth and

sixth graders. Also, 758 fifth and sixth graders were asked to write a story about loneliness. The samples were randomly chosen from schools of Athens and Piraeus.

Children's responses indicating their personal, subjective views of family-related loneliness are discussed within mainly the psychoanalytic developmental framework, and their importance for the construction of a developmental model of loneliness experience in childhood is noted.

Key-words: loneliness, family, childhood, perception, coping.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πολλές ευχαριστίες εκφράζονται προς τα παιδιά που έλαβαν μέρος στην έρευνα, τους διευθυντές και τους δασκάλους των σχολείων τους, καθώς και προς τις τελειόφοιτες φοιτήτριες του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλεξάνδρα Δαραμπάρα, Μαρία Δελτούζου, Σπυρίδονά Κισκήρα, Ελένη-Αργυρώ Κοντού, Αγγελική Λερίκου, Ελισάβετ Παζαρλόγλου, Αθανασία Παπαφισώδου, Αλεξάνδρα Φραγκοπούλου, Μαρία Φραγκούλη και Ελισάβετ Χωριανοπούλου για την πολύτιμη βοήθειά τους στη σύλλογή των δεδομένων.

Η έρευνα αυτή χρηματοδοτήθηκε από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων 'Έρευνας – Γραμματεία Επιτροπής Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών.'

Διεύθυνση αλληλογραφίας: Ευαγγελία Γαλανάκη, Παν/μο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Γενναίου Κολοκοτρώνη 33, 117 41 Φιλοπάππου
e-mail: egalanaki@primedu.uo.gr